

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://repository.ubn.ru.nl/handle/2066/126678>

Please be advised that this information was generated on 2017-03-10 and may be subject to change.

Sportparticipatie: uitdagingen voor wetenschap en beleid

INAUGURELE REDE DOOR PROF. DR. K. BREEDVELD

Radboud Universiteit Nijmegen

INAUGURELE REDE

PROF. DR. K. BREEDVELD

Met 8 miljoen beoefenaren, een nog groter aantal belangstellenden en een economische bijdrage van 12 miljard, vormt de sport anno 2014 een belangwekkende maatschappelijke sector. De afgelopen vijftig jaar zijn steeds meer mensen gaan sporten en is Nederland meer en meer een sportland geworden. Tegelijk

doen grote groepen burgers niet of nauwelijks aan sport, zijn verschillen in sportdeelname tussen mensen met een hoger en lager opleidingsniveau in die vijftig jaar nauwelijks kleiner geworden en zitten we vooral achter tv en pc in plaats van te sporten en bewegen. Internationaal doet Nederland het goed wat de sport betreft. Van alle Europese landen is Nederland het land met het hoogste aandeel leden van sportverenigingen. In zijn rede gaat Breedveld in op de plaats van sport in de Nederlandse samenleving en op de vraag hoe verschillen in het deelnemen aan sport kunnen worden verklaard.

Koen Breedveld (Utrecht, 1964) is sinds mei 2013 bijzonder hoogleraar Sportsociologie en sportbeleid aan de Radboud Universiteit. Daarnaast is hij directeur van het Mulier Instituut (sociaal wetenschappelijk sportonderzoek). In die hoedanigheid is hij actief betrokken bij het monitoren van de ontwikkeling van de sport in Nederland, en is hij (mede) auteur van een groot aantal wetenschappelijke publicaties, beleidsrapporten en artikelen in vaktijdschriften. Zijn eigen onderzoek concentreert zich op trends en determinanten van de sportdeelname en op de vormgeving van het sportbeleid. Daarnaast doceert hij aan de beleidsmaster van de Nijmeegse opleiding Sociologie. Zijn werkervaring gebruikt hij om studenten te leren om sociologische inzichten toe te passen in de praktijk, bijvoorbeeld als ze bij de rijksoverheid gaan werken, bij een gemeente of in een private organisatie.

SPORTPARTICIPATIE: UITDAGINGEN VOOR WETENSCHAP EN BELEID

Sportparticipatie: uitdagingen voor wetenschap en beleid

Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Sportsociologie en sportbeleid aan de Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen op woensdag 16 april 2014

door prof. dr. K. Breedveld

Vormgeving en opmaak: gloed*communicatie*, Nijmegen
Fotografie omslag: Bert Beelen
Drukwerk: Van Eck & Oosterink

ISBN 978.90.90.28.20.22

© Prof. dr. K. Breedveld, Nijmegen, 2014

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar worden gemaakt middels druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de copyrighthouder.

WELKOM

Geachte decaan, familieleden, collega's, vrienden en bekenden, van harte welkom op de Radboud Universiteit Nijmegen. Ik beschouw het als een eer hier voor u te mogen staan, op nog geen twintig meter van het standbeeld van Thomas van Aquino¹, om u mee te nemen in mijn kijk als socioloog op de sport in het algemeen en de 'breedtesport' en het thema van de sportparticipatie in het bijzonder.

Ik zal eerst kort ingaan op de positie van sport in de hedendaagse maatschappij. Aansluitend schets ik hoe zowel de sportsociologie als het deelnemen aan sport zich de afgelopen decennia hebben ontwikkeld. Vervolgens ga ik in op wat we nu weten over sportparticipatie, ofwel waarom de een 'gek is van sport' en de ander 'sport haat'. Tot slot benoem ik mijn plannen met deze leerstoel.

SPORT ALS INDUSTRIE

De sport is een gevestigd, maatschappelijk verschijnsel geworden. Ik geloof dan ook dan niet dat er iemand is die zal betwisten, dat sport en lichaamsbeweging, in het licht van de aan bewegingsarmoede lijdende samenleving, een goede zaak zijn. Toch staat de sport niet stil. Duidelijk zichtbaar is, dat de ontwikkeling van het sportwezen in een richting verloopt, dat het spel steeds ernstiger wordt opgevat.

Herkent u deze uitspraken? Bij de kenners in de zaal zal er allicht een lampje zijn gaan branden, maar ik zeg u: het zijn niet de woorden van onze minister van sport, Edith Schippers, en ook niet die van onze nationale sportkanjer, Erica Terpstra. De uitspraken betreffen letterlijke citaten uit respectievelijk het werk van Cornelis Miermans (1959), de nota sportbeleid van het CRM (1974) en Johan Huizinga's *Homo Ludens* (1938).

De citaten laten zien dat sport al heel lang onderwerp is van maatschappelijk debat – de sporthistorici hier in de zaal zullen geen moeite hebben om aan te tonen dat die historie nog verder terug gaat in de tijd. Toch is er ook veel veranderd in de sport. Ik vermoed niet dat Sven Kramer straks nog postbode zal worden, zoals Piet Kleine dat werd nadat hij in 1976 olympisch kampioen werd (op de 10.000 meter, hij wel). Evenmin zie ik voetballers nog contracten tekenen in ruil voor een stereotoren, zoals Frank Rijkaard dat deed in 1986².

Sport anno 2014 is een industrie geworden. Het Centraal Bureau voor de Statistiek (2013) schat de omvang van die industrie op 12,7 miljard euro – goed voor 1,6 procent van de werkgelegenheid en 1,0 procent van het bruto binnenlands product. Het bereik van de sport is dermate groot, dat de Stichting KijkOnderzoek in haar jaarlijkse overzicht lijsten opstelt van kijkcijfers met sport en zonder sport - in de lijst van 2012 'met sport' was de Boer zoekt Vrouw uitzending van 23 september met 4,3 miljoen kijkers het enige niet-sport programma³ in de top-10 (SKO 2013). De berichtgeving over sport vindt ook lang niet meer alleen plaats op sportpagina's, in sportkaternen of sportprogramma's. Zo bracht *de Volkskrant* het belangrijkste nieuws over de Winterspelen van Sotsji niet op

de sportpagina's maar direct op pagina 3, en zijn topsporters graag geziene gasten in de wereld van het amusement – ook (juist) als er minder florissant nieuws te vertellen is.

De aandacht van krant en televisie voor sport gaat vooral uit naar de 'mediasport': dat topje van de sportijsberg dat de aandacht trekt van het grote publiek (Stokvis 2003). De grote bulk van de sport – de 30.000 wekelijkse voetbalwedstrijden, de 1,5 miljoen sportvrijwilligers, de 6.500 'erkende' talentjes die bezig zijn zich op te werken tot sport-icoon – trekt doorgaans onopgemerkt aan de massa voorbij⁴. Maar de economie van de sport reikt verder dan de topsport. Denk daarbij aan de 24.000 sportverenigingen die Nederland telt, maar ook aan 1.900 fitnesscentra, 1.600 zwembaden (waarvan 700 openbaar) en 1.500 maneges. Denk ook aan alle hardloopschoenen, schaatsen, sneakers en andere producten die nodig zijn om te kunnen sporten – of om sportief te lijken. Sporters vormen een meer dan aantrekkelijke afzetmarkt. Zo wordt de omvang van de hardlooperindustrie in Europa geschat op 8 miljard euro (Breedveld, Scheerder en Borgers 2014), die van de fitness op 23 miljard euro (IHRSA 2012)⁵. 'We winnen veel met sport', roept de koepelorganisatie – en we verdienen er nog meer aan, fluisteren de media-bedrijven, de zorgverzekeraars, de fitnessondernemers, de aannemers en de sportgoederenfabrikanten.

OPKOMST VAN DE SPORTSOCIOLOGIE

Hoe heeft de sportwetenschap zich in die periode ontwikkeld? In het navolgende schets ik mijn beeld van de ontwikkeling van de sociale sportwetenschappen⁶. Ik onderscheid daarbij drie fasen, en zal bij iedere fase stil staan bij de vragen wie zich met sport inlieten, vanuit welke perspectief naar sport werd gekeken en waar in die fase de aandacht naar uitging. Ik laat me daarbij leiden door het referentiekader dat hier in Nijmegen is ontwikkeld en dat ervan uitgaat dat de sociologie drie centrale vragen kent:

- ongelijkheid, ofwel hoe hulpbronnen zijn verdeeld en tot welke ongelijkheden dat leidt;
- cohesie, ofwel de vraag hoe binnen samenlevingen verbintenissen tot stand komen en individuen hun meningsverschillen oplossen;
- modernisering, ofwel hoe samenlevingen veranderen onder invloed van het proces van 'rationalisering'.

FASE 1: PIONIERENDE LONE WOLVES

De eerste fase bestempel ik als de 'pioniersfase'. Het is de fase waarin het thema sport voor het eerst een plaats krijgt in de agenda's en projecten van individuele onderzoekers. Als beginpunt voor die fase kies ik voor 1938, het moment waarop Huizinga zijn *Homo Ludens* presenteert. In de jaren vijftig zien we anderen Huizinga's stekje overnemen. Miermans (1955, 1959), bijvoorbeeld, die de ontwikkeling en verspreiding van het voetbal in kaart bracht. In die periode ook krijgt het CBS de sport in het vizier⁷. Dat uit zich in publicaties over de stand van zaken wat betreft de lichamelijke opvoeding (CBS 1952), sportaccommodaties (CBS 1959 – herhaald in 1961 en 1963) en de vrije tijd (waaronder

de sportdeelname, CBS 1964, 1965). In Groningen richt de socioloog Wippler zich op patronen van de vrijetijdsbesteding (waaronder de sport) (Wippler 1966, 1968). Verder zijn het vooral betrokkenen uit de hoek van lichamelijke opvoeding die zich in die periode (en vanuit dat perspectief) wetenschappelijk met sport bezig houden (Van Zijll 1956, Rijsdorp 1956, De Heer 1969)⁸.

Kenmerkend voor die eerste fase acht ik de zoektocht naar duiding en omvang. Wat betekent sport, en hoe grijpt dit nieuwe fenomeen om zich heen? In het werk van Huizinga zien we bezorgdheid over de gevolgen van het moderniseringsproces. Huizinga voorziet een teloorgang van het spel en daarmee, in zijn ogen, van de beschaving. Hij wijst daartoe op de opkomst van het 'moderne sportwezen' dat ten koste zou gaan van het 'occasionale vermaak'. In zijn ogen kon die ontwikkeling weinig anders betekenen dan dat de ernst (lees: de economie, het utilisme) de overhand zou krijgen boven het spel (lees: de beschaving). De onderzoeken van Miermans en het CBS hebben een exploratief karakter, zoekend naar de betekenis van het nieuwe fenomeen sport in termen van organisatievormen en aantallen beoefenaren. Daarin is er ook ruim aandacht voor de sociale gelaagdheid van de sport, en de verschillen tussen diverse 'sociale milieus'. Dat punt heeft ook de aandacht van Wippler, zij het dat die zich van een moderner jargon bedient en van nieuwe statistische technieken om het belang van opleidingsniveau als determinant van vrijetijdsgedrag te schetsen (en 'levensstijl' aan te dragen als verklaring voor verschillen in sportdeelname).

FASE 2: AANZETTEN TOT CUMULATIE

In de jaren zeventig zien we dat sport meeprofitteert van de uitbouw van de verzorgingstaat. De opkomst van sport (en recreatie) als beleidsmatig aandachtsterrein (NSF 1970, CRM 1974)⁹ maakt dat sport structureel onderwerp wordt van onderzoek. Zo krijgt het Instituut voor Toegepaste Sociologie de opdracht om de sportdeelname te monitoren (Manders en Kropman 1979, 1982, 1987, Prinssen en Kropman 1992). Onderzoekers – Bart Crum aan de VU, Teus Kamphorst aan de UU – worden betrokken bij commissies en in de gelegenheid gesteld om kennis op te bouwen (Jacobs en Kamphorst 1976, Kamphorst en Spruijt 1983, Crum 1978, 1991). Instituten als het Sociaal en Cultureel Planbureau en het CBS ruimen in hun bevolkingsonderzoeken stelselmatig plaats in voor sport, al wordt daar nog weinig over gerapporteerd (Schoonderwoerd 1984). Sport houdt daarnaast de aandacht van individuele wetenschappers, zoals van oud-olympisch roeier Ruud Stokvis (1979) en later diens promovendus Maarten van Bottenburg (1994).

Veel van dit onderzoek vindt nog tamelijk solitair plaats. Er worden keuzes gemaakt, bijvoorbeeld ten aanzien van definities, op basis van persoonlijke inschattingen en gevoel. Anders dan in de vorige fase zien we echter dat er meer nadrukkelijk sprake is van cumulatieve kennis. Het meest zichtbaar is dat in de serie onderzoeken van het IRS, maar ook bijvoorbeeld in de wijze waarop aan diverse universiteiten sprake is van enige schoolvorming. De studies van Stokvis, Crum en Van Bottenburg kunnen gezien

worden als voorbeelden van studies rondom het vraagstuk van de rationalisering. Zo beschrijft Crum (1978) hoe sport in de greep is gekomen van de ‘moderniseringsdwang’, beschrijft Stokvis de totstandkoming van een (min of meer autonome) sportwereld en gaat Van Bottenburg in op de populariteit van uiteenlopende takken van sport in relatie tot processen van mondialisering. In zijn latere werk beschrijft Crum (1991) hoe het ‘sportbegrip’ zich doorontwikkelt en in deelbegrippen uiteenvalt, en hoe enerzijds de sport ‘ontsport’ en anderzijds de samenleving ‘versport’. Bij het IRS wordt een traditie opgebouwd van het bevragen van burgers op hun behoeften, hun attitudes en hun feitelijke sport (en recreatie-)gedrag. Aan de UU wijzen Kamphorst en Spruijt op het belang van socialisatie (vroege jeugdervaringen, betrokkenheid ouders) voor de sportdeelname op latere leeftijd. Daarnaast zien we in deze studies wederom de nodige aandacht voor sociale ongelijkheden in de sport.

FASE 3: VOLWASSENWORDING EN INSTITUTIONALISERING

In fase 3 zien we dat sport als (onderzoeks-)onderwerp volwassen begint te worden, dat er sprake is van professionalisering. Kenmerkend daarvoor acht ik het organiseren van het wetenschappelijke gesprek over sport, en het uitkristalliseren van richtlijnen en formele definities.

De start van deze derde fase leg ik in 1994, bij het eerste Waarden en Normen in de Sport programma (WNS). In dat programma werken voor het eerst onderzoekers van meerdere universiteiten onder leiding van belanghebbende NOC*NSF, aan een sociaal-wetenschappelijk sportonderzoeksprogramma (Lucassen 1994). Het programma krijgt in 1998 vervolg in een programma WNS-II (Elling 1998). Drie universiteiten werken in dat programma samen¹⁰ en leggen daarmee de basis voor een bredere samenwerking. In 2002 krijgt die samenwerking institutioneel gestalte in de oprichting van het W.J.H. Mulier Instituut – ‘centrum voor sociaal wetenschappelijk sportonderzoek’. Het Mulier Instituut zal daarop de coördinatie van volgende programma’s op zich nemen. De directe aanleiding om tot bundeling van krachten te komen komt voort uit verwarring over het aantal sporters dat Nederland telt. Van Bottenburg en Broër signaleren in 1996 een brede variatie aan definities van sport en aan methoden van onderzoek, en diensengevolge ook aan onderzoeksuitkomsten. Op verzoek van de overheid organiseren zij hier discussie over, hetgeen resulteert in de ‘rso’ – de Richtlijn Sportdeelname Onderzoek (Van Bottenburg en Smit 2000)¹¹. De opbrengst van die exercitie is niet alleen dat er meer uniformiteit ontstaat in uitkomsten van sportdeelnameonderzoek, maar vooral dat onderzoekers met elkaar in contact treden en ervaringen uitwisselen.

Een belangrijke impuls gaat in die periode uit van de rijksoverheid. In 1994 wordt sport opgenomen in de naamvoering van het departement (Volksgezondheid, Welzijn én Sport). Sport komt daarin apart te staan van recreatie (en cultuur), en komt dichtbij het gezondheidsbeleid te staan. Vanuit de overheid verschijnen er meerdere nota’s (VWS 1996, 2001, 2005, 2009)¹². De sport zelf bouwt in die periode aan een ‘Olympisch

Plan 2028' (NOC*NSF 2009)¹³. In diverse rapporten wordt de stand van zaken wat betreft de breedtesport opgenomen (CBS 1998, Van den Heuvel en Van der Werff 1998, Van den Heuvel en Van der Poel 1999, De Haan en Breedveld 2000, Van der Meulen et al. 2002). Daarnaast mag nu ook de topsport op meer aandacht rekenen¹⁴ (Van Bottenburg et al. 2003). TNO en SCP starten in die tijd met steun van vws hun *Trendrapporten Bewegen en Gezondheid* (Stiggelbout et al. 1997) en *Rapportages Sport* op (Breedveld 2003a)¹⁵. Met deze publicatiereeksen worden niet alleen de belangrijkste cijfers over sport én bewegen bijeengebracht, maar groeien ook de contacten tussen de betreffende onderzoekers.

In die tijd worden er ook nieuwe leerstoelen gevormd op het terrein van de sport (Paul de Knop, 1997-2008, aan de Universiteit van Tilburg; en aan de Universiteit Utrecht Annelies Knoppers, 2005-2011, en Maarten van Bottenburg, 2005-heden)¹⁶. Daarnaast komt er een stroom van sportproefschriften¹⁷ op gang - waaronder ook een proefschrift over de definitie van het onderwerp van studie (Steenbergen 2004).

Veel aandacht gaat er in deze fase uit naar statistisch onderzoek naar ongelijkheden in de sport (Scheerder 2003, Van der Meulen 2007, Van Tuyckom 2010 - meer daarover straks) en naar het beschrijven van trends en determinanten van de sportdeelname. Verder komt er aandacht voor toekomstscenario's. De toon daarin is voorzichtig¹⁸, met het oog op de vergrijzing, al wordt er ook gewezen op de kansen van generatieverschillen voor de sportdeelname in de toekomst (Van den Heuvel en Van der Poel 1999, Breedveld 2003a, Tiessen-Raaphorst et al. 2010).

Meer dan in de vorige fases is er in deze fase aandacht voor cohesie in en door sport. Van meerdere kanten wordt gewezen op uitsluitingsprocessen die zich voordoen in de sport - homo's die zich onprettig voelen bij de macho cultuur rond teamsporten, etnische minderheden die zich niet thuis voelen bij de hollandsse sfeer die het verenigingsleven ademt (Elling 2002, Janssens et al. 2003, Claringbould 2008). Geïnspireerd door Putnams *bonding en bridging* hypothese signaleren kwantitatieve onderzoekers positieve relaties tussen sportdeelname enerzijds en vertrouwen en (sport-)vrijwilligerswerk anderzijds (Breedveld 2003b). Maar er is ook scepsis over het vermogen van sport om verschillen te overbruggen (Van der Meulen 2007). Verder trekt de toenemende verscheidenheid aan organisatievormen van de sport de aandacht. Geconstateerd wordt dat 'lichte gemeenschappen' niet perse minder betekenisvol zijn dan de traditionele 'zware' gemeenschappen (Van den Berg en Tiessen-Raaphorst 2010, Duyvendak en Hurenkamp 2004). Opkomende aanbodsvormen, zoals *Cruyff Courts* en *Krajicek veldjes*, stimuleren nieuw onderzoek, zonder overigens dat dit leidt tot eenduidige conclusies over de betekenis van een en ander in termen van integratie en 'cohesie' (vgl. Breedveld et al. 2009, Vermeulen et al. 2010, Lub 2013). Ook de maatschappelijke betekenis van (top-)sport is meermalen onderwerp van studie, met als centrale bevinding dat die betekenis doorgaans makkelijker is te benoemen dan wetenschappelijk 'te bewijzen' (Van Bottenburg en Schuyt 1996, Van Bottenburg et al. 2012). Verder is er in

deze fase ruim aandacht voor de schaduwzijden van de sport (verbaal en fysiek geweld). Case-studies en media-analyses wijzen op maatschappelijk ongewenste aspecten van topsport, zoals voetbalvandalisme (Spaaij 2007) en etnische stereotypering (Van Sterkenburg 2011). In de breedtesport verschuift de aandacht van 'fair play' naar 'onwenselijke praktijken' op én om het veld. De meer op betekenissen gerichte benadering uit de jaren negentig maakt daarbij plaats voor de creatie van een verantwoord pedagogisch klimaat in en om de sport (vgl. Buisman 2002, Rutten 2007, Tiessen-Raaphorst et al. 2008, Baar 2012).

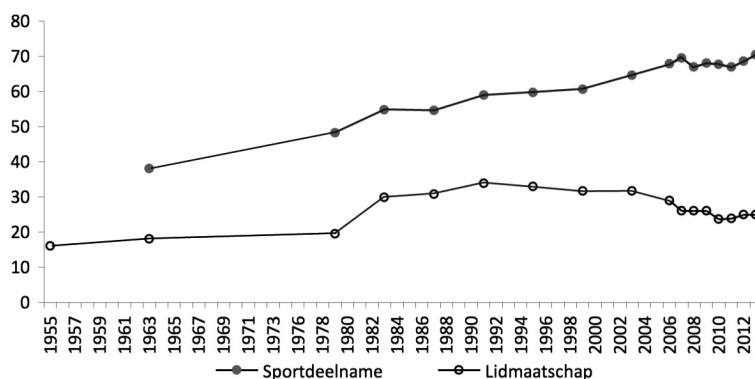
Rationalisering van de sport blijft ook in deze periode een terugkerend thema. Dat uit zich onder andere in onderzoeken naar veranderingen in het verenigingsleven (Antonissen en Boessenkool 1998, Boessenkool et al. 2011)¹⁹, de snel oprukkende commerciële fitnesswereld²⁰, het ontstaan van een topsportklimaat²¹, studies naar modernisering en 'professionalisering' van het sportbeleid/-aanbod (Pouw 1999, Van 't Verlaat 2010, Salomé 2012, Vos 2012, Lucassen 2012), als ook naar verschuivingen in motivaties om te sporten (meer instrumenteel, als middel – zie bijv. Van den Dool et al. 2009, GfK 2013).

Deze derde fase, de volwassenwording, is feitelijk volbracht in 2012. Tegen die tijd zijn er instituties opgericht en zijn er richtlijnen opgesteld. Richting de toekomst is een kennisagenda ontwikkeld (Breedveld, Reigersberg en Smits 2010), alsmede een heus 'Sectorplan' (Van Veldhoven en Van Vucht Tijssen 2011). Er is een dag²² gevormd waarop de sportonderzoeksgemeenschap elkaar kan treffen, en in 2012 gaat bij NWO het eerste sportonderzoeksprogramma van start²³.

SPORTDEELNAME: DE STAND VAN ZAKEN

Deelnemen aan sport, in tegenwoordige termen 'meedoen', vormt de ruggengraat van het sportbeleid. Wie niet zelf aan sport doet, kan lastig zoals dat in beleidskringen heet 'de kracht van sport'²⁴ ervaren. Sporten draagt bij aan het behalen van de zo bepleite beweegnormen, al is sporten *an sich* hierin zelden voldoende²⁵ en is voor het behalen van die normen sport op zich ook geen noodzaak. Wie aan sport doet, is meer genegen om de sport te volgen in de media (Kunnen 2007). De ervaringen die men als kind opdoet in de sport, zijn sterk bepalend voor de vraag of men later als volwassene aan sport blijft doen²⁶.

Er lijkt zo voldoende te zeggen voor het pleidooi van beleidsinstanties en sportorganisaties om mensen te stimuleren om al op jonge leeftijd aan sport te gaan doen (vws 2009, NOC*NSF 2009). Die boodschap lijkt redelijk te zijn overgekomen. De afgelopen vijftig jaar is de sportdeelname sterk gegroeid (figuur 1²⁷). Deed in 1963 38 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder aan sport, in 1979 was dat gestegen naar 48 procent en in 1999 naar 61%. In 2013 doet 70 procent van degenen die twaalf jaar of ouder zijn aan sport²⁸. Sekseverschillen zijn in die periode aanzienlijk verkleind. Deed in 1963 nog 45 procent van de mannen aan sport tegen 30 procent van de vrouwen, in 2013 is dat verschil gereduceerd tot enkele procentpunten (respectievelijk 72 en 68 procent)²⁹. Wat

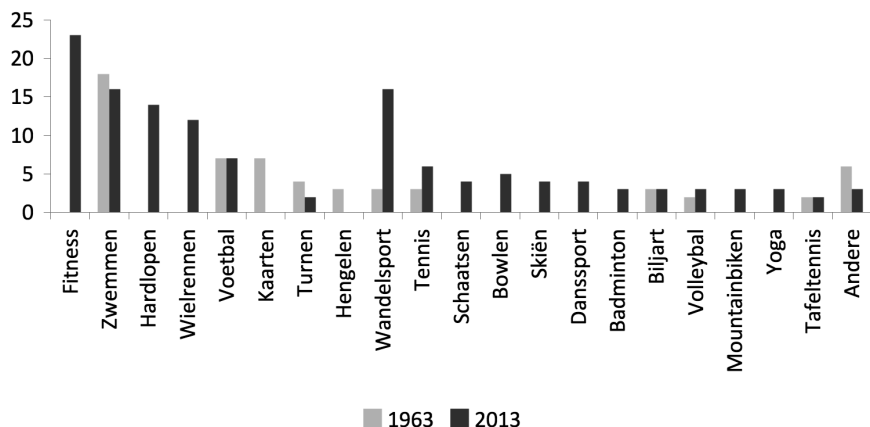
Figuur 1: sportdeelname en lidmaatschap sportverenigingen 1955-2013, bevolking van twaalf jaar en ouder.

Bron: CBS (Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963, CBS 1964, 1965); SCP-AVO 1979-2003 (bewerking Mulier Instituut); OBIN 2006-2013 (bewerking Mulier Instituut).

tot slot opvalt is dat de sportdeelname de afgelopen jaren nauwelijks is gegroeid (zie ook Tiessen-Raaphorst et al. 2014). De laatste twee meetjaren geven een bescheiden groei te zien³⁰, maar de toekomst moet uitwijzen hoe bestendig die ontwikkeling is.

Een belangrijke ontwikkeling in de sportdeelname van de afgelopen vijftig jaar betreft de opkomst van het sporten buiten sportverenigingen. Hoewel ook het sporten bij sportverenigingen is gegroeid, van 16 procent in 1955³¹ naar 25 procent in 2013 (aldus de uitkomsten uit het bevolkingsonderzoek), heeft vooral het sporten buiten verenigingen om een grote vlucht genomen. Een groeiende groep burgers koopt zijn of haar sport in bij het fitnesscentrum, spreekt met wat vrienden of kennissen af om te gaan hardlopen of gaat naar het zwembad om wat baantjes te trekken. Daarmee is niet gezegd dat sportverenigingen geen toekomst meer hebben³², hooguit dat een groeiende groep sportconsumenten klaarblijkelijk ook zonder verenigingen sportief goed uit de voeten kan.

Kijken we naar takken van sport, dan zien we anno 2013 een beduidend rijkere sportinfrastructuur dan in 1963. In 1963 stak zwemmen nog met kop en schouders uit boven alle andere sporten, met voetbal (en kaarten!) als goede tweede. Anno 2013 zwemt een vergelijkbaar aandeel van de bevolking, maar zijn er andere sporten bijgekomen. Fitness is nu de sport die door de meeste Nederlanders wordt beoefend. Naast zwemmen doen grote groepen mensen aan hardlopen, wandelen of wielrennen. Voetbal is afgezaakt van de tweede naar de zesde plaats. Biljart en tafeltennis zijn gebleven, maar tennis en volleybal zijn in omvang gegroeid en ook de wintersporten (schaatsen

Figuur 2: sportdeelname per tak van sport, 1963 en 2013, in procenten van de bevolking van 12 jaar en ouder.

Bron: CBS (Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963, cbs 1964); OBIN 2013 (bewerking Mulier Instituut).

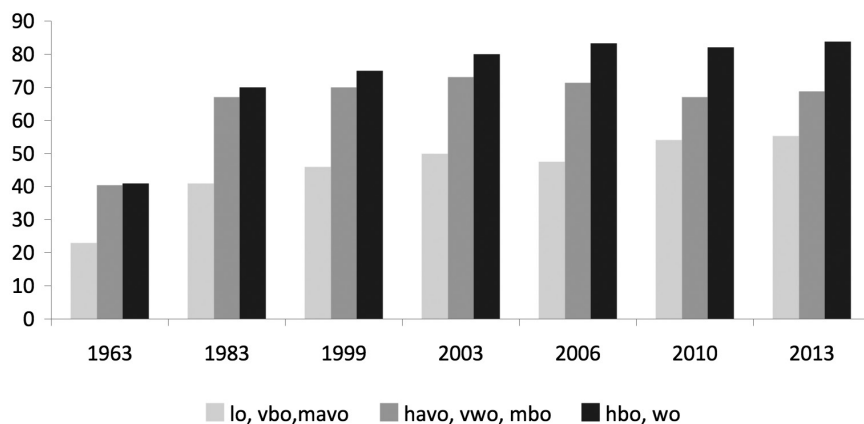
Weergegeven zijn de 20 meest beoefende takken van sport per 2013, alsmede de categorie 'anders'.

en skiën)³³ hebben nu een plaats op de sportagenda's. Het sportlandschap heeft daarmee in die vijftig jaar aanzienlijk aan variatie gewonnen.

Is daarmee Nederland nu sportland, zoals sportkoepel NOC*NSF dat graag uitdrukt en zoals de overheid nastreeft? Aanvullende analyses, met andere ondergrenzen, geven aan dat 63 procent van de bevolking van twaalf jaar en ouder maandelijks sport, en dat 50 procent wekelijks sport³⁴. Zo'n 8 miljoen Nederlanders sporten dus minder dan eens per week, 5 miljoen Nederlanders sporten minder dan eens per maand. Zelf aan sport doen legt daarbij geen groot beslag op de gemiddelde agenda: van de 47,8 uur vrije tijd waar we gemiddeld over beschikken, besteden we 1,7 uur (3,5 procent) aan actieve sportdeelname (tegen 7,2 uur aan sociale contacten en 20,9 uur aan media-gebruik; Cloïn et al. 2013). Klaarblijkelijk wordt de kracht van sport vooral voor de buis beleefd, en minder 'op het veld'. Opvallend is dat Nederlandse kinderen ondanks de gestegen sportdeelname in 2006 niet beweegvaardiger blijken dan in 1980. In vergelijking met een kwart eeuw geleden zijn Nederlandse kinderen nu minder lenig, minder motorisch handig en beschikken ze over een minder goede conditie (Collard 2010). Nader onderzoek hiernaar lijkt geboden, maar op het eerste oog lijkt de teloorgang van het buiten spelen en het leven op straat hier een belangrijke rol in te vervullen (zie ook Collard et al. 2014). Tot slot kan in deze context niet onvermeld blijven dat op 46 procent van de basisscholen de lessen bewegingsonderwijs niet gegeven worden door vakdocenten (Reijgersberg et al. 2013).

Internationaal scoort Nederland overigens goed met zijn breedtesport. Geen ander Europees land telt zoveel lidmaatschappen van sportverenigingen per hoofd van de bevolking als Nederland, en nergens zijn burgers zo tevreden over de beschikbare sportvoorzieningen als hier (TNS 2010). Zowel wat betreft het sportvrijwilligerswerk als het deelnemen aan sport staat Nederland in de Europese top. Alleen in de passie voor prestatiesport toont Nederland zich geen koploper. 11 Procent van de Nederlanders geeft aan te sporten om zijn/haar sportprestaties te verbeteren (EU gemiddelde 24 procent), 3 procent sport vanwege de ‘spirit of competition’ (EU 6 procent). Ook in het aandeel burgers dat fanatiek sport, meer dan 4 keer per week, scoort Nederland opvallend laag (5 procent, tegen 9 procent voor de EU als geheel). Klaarblijkelijk telt voor Nederlanders ‘meedoen’ meer dan ‘winnen’. Die relativiserende houding jegens de prestatiesport houdt vermoedelijk verband met de Nederlandse geschiedenis, met de collectieve strijd tegen water en met de nadruk eerder op bescheidenheid en gelijkmatigheid dan op presteren en excelleren. Die ‘doe maar gewoon dan doe je al gek genoeg’ mentaliteit is de laatste jaren onder druk komen te staan, helemaal verdwenen is ze niet³⁵.

Maatschappelijk blijft een belangrijke uitdaging om te zorgen dat daadwerkelijk iedereen aan sport doet. Sportuitval tijdens de middelbare schoolleeftijd acht ik daarbij een overschatte problematiek³⁶. Veel zorgwekkender - intrigerender - acht ik het feit dat sociale ongelijkheden in de sportdeelname nog steeds levensgroot zijn (zie figuur 3)³⁷.

Figuur 3: sportdeelname naar opleidingsniveau, 1963-2013, in procenten van de niet-schoolgaande bevolking van 20-79 jaar.

Bron: CBS (Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963, CBS 1964); SCP-AVO 1983, 1999, 2003, geciteerd in Breedveld 2006:301; OBIN 2006, 2010, 2013 (bewerking Mulier Instituut). Cijfers over 1963 hebben betrekking op de bevolking van 12 jaar en ouder.

Weliswaar is de afgelopen vijftig jaar de sportdeelname stevig gegroeid, nog altijd zien we dat hoger opgeleiden meer aan sport doen dan lager opgeleiden. Die verschillen zijn de afgelopen decennia ook niet of nauwelijks kleiner geworden, alle beleid dat hierop gericht is ten spijt (zie ook Miermans 1955³⁸, Wippler 1968, Schoonderwoerd 1984, De Haan en Breedveld 2000, Tiessen et al. 2014). Nederland is daar niet uniek in. Wereldwijd doen mensen met hogere opleidingen en/of inkomens meer aan sport dan mensen met lagere opleidingen en/of inkomens. Die verschillen doen zich zowel op individueel niveau voor als tussen landen (Hover et al. 2010, Van Tuyckom 2011, Wijker 2013).

VERKLAREN VAN VERSCHILLEN IN SPORTDEELNAME

Het vaststellen van die verschillen is één ding, het verklaren ervan een tweede. Ik zie drie invalshoeken van waaruit de afgelopen decennia is geschreven over verschillen in het deelnemen aan sport.

Vanuit sociaalpsychologisch oogpunt is er veel aandacht voor gedragsverandering, ofwel hoe niet-sporters kunnen worden overtuigd om te gaan sporten. Vertrekpunt daarbij zijn modellen als ASE (Attitude, Sociale invloed, Eigen effectiviteit), de *Theory of planned behavior* en *I-Change (Integrated Model for Change)*. In die traditie is er veel aandacht voor het belang van communicatie, van zelfvertrouwen, van positieve leerervaringen en van het toewerken naar concrete streefdoelen (Brug et al. 2010, Hildebrandt et al. 2013, zie ook Hendriksen en Hoogwerf 2013). Die benadering biedt direct betrokkenen en ‘interventie-eigenaren’ zinvolle handreikingen voor het vormgeven van hun sportpraktijken. Verwacht mag worden dat dit bijdraagt aan meer tevreden sporters, die langer blijven deelnemen. Voor praktijk en beleid is dat relevante kennis. Toch wordt daarmee nog niet verklaard waarom de sportdeelname de afgelopen decennia is gegroeid, of waarom de sportdeelname in het ene land hoger ligt dan in het andere land.

Ten tweede: vanuit een ‘constructivistisch’ perspectief wordt het niet-sporten bekeken vanuit sociale processen rondom de sport. Wat betekent sport voor mensen, waar zijn die betekenissen op gebaseerd, en hoe worden die betekenissen in de sport gereproduceerd – zoals door een verenigingsbestuur met enkel blanke mannelijke vijftigplussers, een trainer die stevast alleen zijn beste spelers opstelt of teamleden die niet kunnen nalaten seksueel getinte grappen te maken. De focus bij dit type onderzoek ligt vooral op kwalitatief onderzoek. Middels interviews en observaties wordt in beeld gebracht welke betekenissen sporters en niet-sporters toekennen aan sport, en hoe processen van in- en uitsluiting in de sport gestalte krijgen³⁹ (Elling 2002, Knoppers 2006, Claringbould 2008, Elling 2011). Vergelijkbare processen spelen ook tussen sportaanbieders onderling. Ook daar reageren betrokkenen op elkaar, leven er beelden en wederzijdse verwachtingen en nemen partijen hun culturen en doelstellingen mee in sociale processen. Beter zicht op hoe die processen lopen, hoe daarbinnen samenwerking gedijt, waar drempels liggen en hoe die kunnen worden overwonnen, vormen belangrijke ingrediënten voor het succesvol vormgeven van sportstimuleringsprojecten (Ter Haar 2014).

De derde invalshoek betreft het meer kwantitatieve sociologische onderzoek. Startpunt van die benadering is dat sport een sociale praktijk vormt te midden van andere sociale praktijken. Het handelen van individuen krijgt daarin vorm in de wisselwerking van de positie die sport inneemt in de samenleving, de maatschappelijke posities van de betrokkenen en het 'sportieve' kapitaal waar men over beschikt (en dat in belangrijke mate is gebaseerd op wat men vanuit het ouderlijk milieu heeft meegekregen). De kracht van deze onderzoekstraditie is gelegen in de empirische analyse. Veel tijd en energie gaat naar het vergaren van bruikbare data en naar het analyseren daarvan, beduidend minder naar het proberen te begrijpen van achterliggende processen en betekenissen. Ten dele hangt dit samen met het feit dat veel van dit type sportonderzoek vorm heeft gekregen in beleidscontexten, waar men nu eenmaal gemakkelijker vertrouwt op heldere cijfers dan op ingewikkelde betogen (De Haan 2013).

In die onderzoekstraditie is niet alleen veel empirisch bewijs vergaard voor de stelling dat hoger opgeleiden meer aan sport doen dan lager opgeleiden, maar ook voor de stellingen dat de sportdeelname onder etnische minderheden lager ligt dan onder geboren Nederlanders⁴⁰, dat het hebben van beperkingen samengaat met een lagere sportdeelname, dat vroege jeugdervaringen belangrijk zijn voor de sportdeelname op latere leeftijd, en dat er een duidelijke relatie is tussen sport en sociale netwerken (meer opgenomen in netwerken vergroot de kans op sport, of vice versa). Het effect van leeftijd op sportdeelname is door de tijd heen minder sterk geworden. Naarmate men ouder wordt doet men nog steeds minder aan (wedstrijd-)sport, maar meer dan voorheen – wat alles te maken heeft met het feit dat mensen in andere tijden opgroeien (generatie- en/of cohorteffecten) (zie Manders en Kropman 1979, 1982, Scheerder 2003, Breedveld 2006, Von Heijden et al. 2013, Tiessen-Raaphorst et al. 2010, 2014).

Empirisch bewijs voor de stellingname dat topsportsucces en topsportevenementen de sportdeelname beïnvloeden, is daarentegen schaars⁴¹. Uitzonderingen daargelaten⁴² blijkt dat topsportsucces sporters wellicht aanzet tot meer sporten of tot het oppakken van nieuwe sporten, maar niet dat sporttakken er meer beoefenaren door krijgen of dat de sportdeelname er door stijgt (Van Bottenburg 1994, Van Bottenburg et al. 2012, Hover et al. 2013). Dat gold voor Ard-en-Keesie (en voor Richard en voor Pieter en Inge), en straks zal het ook blijken te hebben gegolden voor Epke en voor Ranomi. De verklaring hiervoor is niet ingewikkeld: topsportsucces of –evenementen bieden, mits waargenomen, een korte impuls. Het menselijk handelen is echter niet gebaseerd op impulsen, maar op patronen. De impuls van vandaag is de herinnering van morgen en het vraagteken van een week later. Wat resteert, is het patroon, de gewoonte die wortelt in de herhaling, zoals de neiging om op vrijdagavond onderuit te zakken op de bank.

Ook voor een andere stelling, dat tijdgebrek een reden vormt om niet aan sport te doen, blijkt weinig bewijs te zijn. Wel is er bewijs voor de stelling dat drukte ertoe leidt dat sporters zoeken naar sportvormen die minder belastend zijn voor hun agenda's (Breedveld 2006, Tiessen et al. 2014). Daarnaast is er evidentie dat transitie in levens-

fasen gepaard gaan met veranderingen in de sportdeelname (Houten en Hermesen 2012, Kraaykamp et al. 2013). Dat laatste is intrigerend, omdat hier eveneens in naar voren komt hoe het sporten is ingebed in patronen, in routines. Het doorbreken van dergelijke routines maakt dat mensen afhaken van sport, zoals bij vrouwen die kinderen krijgen. Zeker geldt dat voor groepen bij wie sport niet vanzelfsprekend hoog op hun agenda staat, die niet in eerdere jaren 'sportief' kapitaal hebben opgebouwd (Breedveld en Mulleneers 2011).

Over een aantal andere factoren bestaat meer discussie. Inkomensniveau blijkt in veel analyses samen te hangen met sportdeelname: rijke mensen doen vaker aan sport dan minder rijke mensen. Prijsstijgingen, zoals bij zwembaden en verenigingen, lokken ook vaak veel protest uit. Toch kan sport bezwaarlijk een dure hobby worden genoemd (al kun je het zo duur maken als je wilt). Burgers geven zelf in enquêtes aan dat gebrek aan geld zelden een factor vormt in hun besluitvorming om (niet) te sporten. Hoe die paradoxen moeten worden uitgelegd, is nog onderwerp van nader onderzoek (Manders en Kropman 1987, Taks 1994, Van den Dool et al. 2009, Kesenne 2011, Hoekman et al. 2013a).

Een ander discussiepunt betreft de gevolgen van een kwalitatief of kwantitatief gebrek aan sportvoorzieningen. Het blijkt in de praktijk lastig om vast te stellen dat minder voorzieningen betekent dat er ook minder wordt gesport (vgl. Prins 2012, Wijker 2013). Alleen voor de jongste jeugd en dan met name in de grote steden, zien we dat een gebrek aan voorzieningen samengaat met een lagere sportparticipatie (Hoekman et al. 2010). Dat die relatie voor volwassenen moeilijk is te leggen hangt onder andere samen met het feit dat Nederland over een hecht netwerk van sportvoorzieningen beschikt (TNS 2010, Hoekman et al. 2013b). Verder ontbreken veelal de (longitudinale) data die nodig zijn om dergelijke vragen te beantwoorden. Ook op dit vlak ligt nog een heel onderzoeksterrein braak, in de wisselwerking tussen individu, buurt en aanwezig sportaanbod.

Een laatste discussiepunt betreft een recent veelgenoemd thema als de inzet van vakleerkrachten in het bewegingsonderwijs, en de betekenis daarvan voor het blijven sporten op latere leeftijd. Hoewel die relatie op het oog plausibel lijkt, moet worden geconstateerd dat de empirische evidentie voor die stelling vooralsnog bescheiden is en zeker niet voor alle groepen even sterk (Manders en Kropman 1982, Breedveld 2006, Stegeman 2007, Stuij et al. 2011, Stuij en Stokvis 2011).

Blinde vlekken zijn er helaas dus nog te over. Waarom precies opleidingsniveau zo'n belangrijke rol speelt in de verklaring van verschillen in sportdeelname – of dat samenhangt met een groter gezondheidsbewustzijn onder hoger opgeleiden, een groter vertrouwen in de opbrengsten van het uitstellen van directe behoeftebevrediging, het feit dat hoger opgeleiden vaker in sportieve netwerken verkeren, de aard van de arbeid, een vaag besef van de historische achtergronden van sport, de behoefte om zich te blijven onderscheiden – het blijft vooralsnog gissen en vraagt om meer en wellicht ook ander onderzoek (Elling 2011; zie ook Stuij en Stokvis 2011).

Internationaal kunnen we vaststellen dat de sportdeelname hoger ligt in Noord-West Europa dan in Zuid- en Oost-Europa. We weten dat welvaartsniveau hierin belangrijk is, maar ook dat dit niet alle variantie tussen landen verklaart (Van Tuyckom 2011). Wat die variantie wel verklaart – beleid, sociaal-culturele verschillen, temperatuur, omgevingsverschillen: het is allemaal nog *gefundenes Fressen* voor hele lichten empirisch geschoolde sociologen.

Met de huidige data en modellen is het sowieso lastig om een relatie te leggen tussen de sportdeelname en het gevoerde beleid. De indruk is dat de invloed van het beleid op de sportdeelname eerder wordt overschat dan onderschat (Schoonderwoerd 1984, Breedveld et al. 2011). De sterke groei die de sportdeelname de afgelopen decennia heeft gekend, lijkt vooral op het conto te moeten worden bijgeschreven van het privaat initiatief. Hoeveel zou er zijn overgebleven van die groei als er geen fitnessondernemers waren geweest, en als Nike, Asics en al die andere sportgoederenfabrikanten niet zo veel miljoenen hadden gepompt in hun marketingcampagnes? Aan de andere kant: hoeveel nieuwe klanten zouden Health City en Perry Sport hebben mogen verwelkomen, als de rijksoverheid niet was blijven hameren op het belang van voldoende bewegen en als gemeenten niet waren blijven investeren in sportaccommodaties, in verenigingsondersteuning en in combinatiefunctionarissen? En waarom stukt de sportdeelname de laatste jaren, juist in een tijd dat er zoveel sportbeleid is gevoerd?

CONCLUSIE

Met minstens 8 miljoen beoefenaren, een nog groter aantal belangstellenden en een economische bijdrage van 12 miljard vormt de sport anno 2014 een belangwekkende maatschappelijke sector. De kolommen in de kranten geven daarbij aan dat de sport onderhevig is aan processen van rationalisering – niet alleen in termen van sneller, hoger en sterker, maar ook in termen van dopinggebruik, omkoping en match fixing. Toch blijven emoties (passie, plezier, ontroering) een centrale rol spelen in sport. Wellicht is dat de essentie van de kracht van sport: dat het spelelement er nooit helemaal uit verdwijnt – al komt de wijze waarop sommigen het sporten lijken te beleven, als een vorm van gezondheidsarbeid, daar dicht bij in de buurt⁴³.

Naar Europese maatstaven mag Nederland zich een sportland noemen. Met sport kun je aankomen tegenwoordig – moet je aankomen, in sommige kringen. Cultureel heeft sport de wind mee. Had iemand vroeger wat uit te leggen als hij of zij op latere leeftijd nog aan sport deed, tegenwoordig moet men zich welhaast verantwoorden als men niet aan sport doet (of in ieder geval: niet beweegt).

Maar laten we niet vergeten dat grote groepen Nederlanders nauwelijks interesse hebben in sport, en niet of nauwelijks sporten. Laten we evenmin vergeten dat de tijd die we besteden aan zelf sporten een fractie bedraagt van de tijd die we spenderen achter de pc en de tv, en dat veel bewegen uit ons dagelijks leven is verdwenen. Sport mag prachtig zijn om naar te kijken en machtig om te doen, sport is daarnaast ook makkelijk om te

laten. Sport frustreert, vermoeit en doet soms ook gewoon pijn. Allemaal zaken die onprettig aanvoelen, zeker als je er niet goed in bent of niet hebt geleerd waar die pijn goed voor is.

Politici en beleidsmakers hebben sport omarmd als vehikel voor de volkgezondheid en om mensen met elkaar te verbinden. Dat is begrijpelijk. Een samenleving met effectiviteit als sleutelbegrip, kan niet anders dan het menselijke bewegen zoveel mogelijk elimineren – motorisch zijn wij nu eenmaal hopeloos inefficiënt. In een wereld waarin niemand hoeft te bewegen, maakt sport dat mensen nog willen bewegen. Daarom stimuleert de overheid het sporten en bewegen. De analyses in deze rede laten zien dat dit beleid tot op zekere hoogte effectief is. Er zijn de afgelopen jaren meer mensen aan sport gaan doen, al is dat vermoedelijk maar voor een deel op het conto te schrijven van het gevoerde beleid.

Met de groei van de sport en het sportbeleid is ook de interesse vanuit de wetenschap voor de sport gegroeid. Nooit eerder was de sociale wetenschap zo *sportminded* (Stuij en Stokvis 2010). Er zijn leerstoelen, richtlijnen, monitors, proefschriften en studiedagen waarop de sportonderzoeksgemeenschap elkaar treft.

Daarmee is niet gezegd dat de sportsociologie ‘af’ is. Een maatschappijwetenschap is nooit af. Er blijft een opgave voor de sociologie om steeds opnieuw te laten zien hoe de samenleving verandert, wat daarin de rol en de betekenis is van sport, en hoe dat eventueel anders is dan voorheen. Voor mezelf, voor deze leerstoel, zie ik vier belangrijke lijnen:

Ten eerste wil ik werken aan een beter, meer omvattend verklaringsmodel⁴⁴ waarmee verschillen in sportdeelname kunnen worden begrepen. Ik wil daarbij oog hebben voor het routinematige karakter van de sportdeelname, de sociale gelaagdheid die haar kenmerkt en de inbedding in duurzame gedragspatronen (het ‘sportieve kapitaal’), maar ook voor verschillen naar sekse, etniciteit en lichamelijke gesteldheid, en de invloed van beleid en omgeving. Voor een kleine deeldiscipline als de sportsociologie is het daarbij van belang om samen te werken met de algemene sociologie en met onderzoekers uit bijvoorbeeld de medische sociologie en de cultuursociologie. De patronen die zich in de sport voordoen, komen immers ook terug in gezondheidsgedrag en in cultuurparticipatie (Wippler 1968, Kraaykamp 1993, Gesthuizen et al. 2011, Notten et al. 2006, 2011, Ten Cate et al. 2013, Baeten 2013). Daarnaast acht ik het van belang om te leren van het werk van sociaalpsychologen, onderzoekers die zich buigen over processen van in- en uitsluiting, economen en geografen. Ik acht het van belang dat die verbintenissen er zijn of gaan komen, dat theoretische uitgangspunten worden bediscussieerd en resultaten van empirische bevindingen op elkaar worden betrokken. Zo hoop ik tot beter gedeelde kennis te komen over achtergronden van sportdeelname en de rol van sociaal-economische verschillen daarin in het bijzonder. Daarmee ga ik in op een van de kernvragen van de sociologie, en bedien ik beleidsmakers met relevante kennis voor hun beleid om met name onder ‘lage ses’ het sporten (de cultuurdeelname, gezonde leefstijlen) te stimuleren (cnf. De Haan 2013).

Ten tweede: eerder wees ik erop dat er nog nauwelijks uitspraken worden gedaan over de effectiviteit van het sportbeleid. Daartoe ontbreken niet alleen de modellen maar ook de benodigde data. De aankomende jaren komen er veel nieuwe data over sport beschikbaar. Ik wijs daarbij op de onderzoeken die in 2012 door ggd's zijn gehouden onder ruim 350.000 burgers, en waarin nu ook naar sport is gevraagd; op de 'kiss-database' van NOC*NSF met gegevens van de 4,5 miljoen leden van sportverenigingen; op de totstandkoming van een *Accommodatie Monitor Sport* bij het Mulier Instituut, met gegevens van inmiddels ruim 14.000 sportaccommodaties; en op het feit dat er door verschillende partijen⁴⁵ informatie wordt verzameld over het lokale sportaanbod en -beleid. Deze nieuwe data bieden kansen om fijnmaziger dan nu gebeurt, op zoek te gaan naar ontwikkelingen in zowel de lokale sportvraag als het lokale sportaanbod. Ik kijk ernaar uit om met genoemde partijen, onderzoekers van RIVM en SCP alsmede mijn Nijmeegse collega's, de mogelijkheden van die data beter te benutten en uitspraken te doen over de effectiviteit van het (lokale) sportbeleid.

Ten derde: vragen over de effectiviteit van het gevoerde beleid spelen niet alleen op lokaal en op nationaal niveau, maar ook internationaal. De vraag is dan hoe verschillen in sportdeelname tussen landen kunnen worden verklaard, en wat daarin de rol is van het beleid. Vanuit de sportsociologie zijn er binnen het *Measure* netwerk⁴⁶ perspectievolle eerste aanzetten gedaan om deze vragen te beantwoorden (zie Hoekman et al. 2011, Hallmann en Petry 2013). Dit netwerk biedt uitgelezen mogelijkheden om meer gedetailleerde landenspecifieke informatie op te bouwen, en die gegevens te relateren aan deelnamecijfers (zoals uit de zojuist afgeronde 'Eurobarometer' over sportdeelname). Hier aan de Radboud Universiteit Nijmegen is veel ervaring opgedaan met landenvergelijkend onderzoek. De aankomende jaren wil ik eraan werken om die werelden met elkaar te verbinden, om zo tot beter inzicht te komen in achtergronden van verschillen in sportdeelname tussen landen en de betekenis van sport in de betreffende samenlevingen.

Ten vierde: politici en beleidsmakers hebben de mond vol van de 'kracht van sport'. Toch is er maar weinig onderzoek dat die kracht ook empirisch staft. Wat leveren Oranjegevoel, Elfstedengekte of de zaterdagse trek naar de velden (of de fitnesscentra) de maatschappij feitelijk op – in termen van wederzijdse acceptatie, leefbaarheid, integratie, *bonding* en *bridging*, schoolprestaties, maar ook bijvoorbeeld voor het zich committeren aan een gezonde leefstijl? Wat betekent een sportidentiteit, jezelf sporter voelen, voor overige aspecten van het gezondheidsgedrag (roken, drinken, eten)? Onder welke voorwaarden en voor welke groepen is die kracht het meest betekenisvol? Maar ook: waar werken die krachten contraproductief, waar werkt sport maatschappelijke tegenstellingen in de hand? Het werk dat op dit terrein is gedaan kent een sterk ad-hoc karakter en is empirisch mager. Mijn streven is om hier een belangrijke stap in te maken door beter gebruik te maken van de mogelijkheden van (bestaande) data⁴⁷ en door onderzoekers aan elkaar te verbinden, zoals in een onderzoeksprogramma 'Kracht van Sport'.

Met deze onderzoeksagenda sluit ik aan bij een traditie van kwantitatief empirisch, (internationaal) vergelijkend onderzoek. Sport raakt daarbij aan thema's die zowel in het Nijmeegse onderzoek als in het Nijmeegse onderwijs een belangrijke rol spelen (gezondheid, cultuur, ongelijkheid, cohesie). Ik voorzie dan ook goede leermogelijkheden voor de sociologie studenten van deze universiteit. Voor researchmasterstudenten is er gelegenheid om – via leeropdrachten, stages en afstudeertheses – hun theoretische kennis en statistische vaardigheden fijn te slijpen. Voor studenten uit de beleidsmaster liggen er kansen om gevoeligheid te ontwikkelen voor de thematieken waar het beleid mee worstelt, en de eisen die dat stelt aan sociologisch onderzoek. Bovenal hoop ik aan mijn Nijmeegse collega's en studenten iets over te dragen van mijn plezier in de sociologie, en mijn fascinatie voor die soms wellicht wat aparte, maar tegenwoordig niet onbelangrijke wereld van de sport.

DANKWOORD

Twintig jaar geleden, in mijn eerste wetenschappelijke publicatie, bestempelde ik de vrije tijd tot spook van de sociologie (Breedveld 1993). Een spookachtige verschijning is de sport al lang niet meer. Anno 2014 siert de sport niet alleen de sportpagina's maar ook het *mainstream* nieuws en zelfs *mainstream* wetenschapstijdschriften.

De laatste jaren signaleer ik dat steeds meer mensen zich bezig houden met sportonderzoek of zich daartegenaan bemoeien. Dit heeft ertoe geleid dat er nieuwe discussies zijn uitgebroken, over de definitie van sport (en bewegen?!), over wanneer iemand 'voldoende' sport en over de vormgeving van het sportonderzoek. Het is in dat landschap in beweging dat het sportonderzoek zich thans bevindt. Waar het sportonderzoek zich heen begeeft zal vermoedelijk nog lang onzeker blijven. Maar dat het sociaal-wetenschappelijke sportonderzoek een spannende tijd tegemoet gaat, lijdt geen twijfel.

Ik kijk ernaar uit om vanuit deze leerstoel een bijdrage te leveren aan die sport-sociologie-in-beweging. Ik dank de Radboud Universiteit Nijmegen, en Peer Scheepers en Gerbert Kraaykamp in het bijzonder, voor het vertrouwen dat ze in mij hebben gesteld. Met de collega's van sociologie en het Nijmeegse Sport and Exercise Science netwerk hoop ik te werken aan krachtig sportonderzoek, dat maatschappelijk is geïnspireerd en met sportieve gedrevenheid vorm krijgt.

De medewerkers van het Mulier Instituut dank ik voor hun niet aflatende enthousiasme voor sport en voor sportonderzoek, en hun bereidheid om hun kennis met mij te delen. Hugo, ik dank jou voor de ruimte die je me hebt gegund om deze rede te schrijven. De oud collega's van de Universiteit van Tilburg en het Sociaal en Cultureel Planbureau, in het bijzonder Hans Mommaas en Theo Beckers en aan het scp de leden van 'tmc', dank ik voor het feit dat ik mijn sportkennis in nauwe samenspraak met hen mocht ontwikkelen. Verder dank ik uiteraard het ministerie van vws voor het vertrouwen in en de steun aan het Mulier Instituut.

Arlette, een man is zo goed als de vrouw die naast hem staat. In jouw geval doet dat mij beter voorkomen dan wie ik ben. Liselotte, Susanne, Romian en Marijn: de tijd zit er bijna op. Het doet me deugd te zien dat jullie popelen om weer te mogen bewegen. Zet die lijn voort zou ik zeggen, al koester ik me geen illusies over wat jullie met mijn ouderlijk advies aanvangen, en zo hoort het ook.

Pa en ma, jullie maken dit mee vanuit elders, in een verbinding waar Google of de wetenschap geen vat op hebben of ooit zult krijgen. Ma, dat ik hier sta kan niet anders betekenen dan dat jij een flinter van jouw speelsheid, jouw zorgzaamheid en jouw loyaliteit aan mij hebt overgedragen. Daarvoor ben ik je erkentelijk. Pa, ik heb het eerder gesteld en herhaal het hier: ik heb van jullie alle ruimte gekregen om te studeren; al hetgeen er echt toe doet in het leven, hebben jij en ma me geleerd.

Dank u wel voor uw aandacht.

NOTEN

- 1 Thomas van Aquino was een middeleeuwse wijsgeer (1225-1274). Naar hem is de Vereniging van Rooms-Katholieke Leerkrachten in de Lichamelijke Opvoeding vernoemd. De vereniging werd opgericht in 1950 en vormt nog altijd een actieve groepering binnen de kvlo, de Koninklijke Vereniging voor Lichamelijke Opvoeding. 'Thomas' is onder andere verantwoordelijk voor de uitgave van een bulletin en voor de 'Thomas Oriëntatiedagen', een jaarlijkse bijscholingsdag voor LO docenten (<http://www.kvlo-thomas.nl/>). De keuze voor Thomas van Aquino als naamgever voor een vakvereniging voor LO-docenten kwam voort uit diens gedachten over de verhouding tussen lichaam, ziel en geest, met name de eenheid die hij daarin zag (een prettige legitimatie destijds voor een thema en een beroepsgroep in ontwikkeling). Zie verder Derks (2000:40).
- 2 <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2767978/1998/09/01/Het-onlogische-voetballeven-van-bondscoach-Frank-Rijkaard.dhtml>.
- 3 Programma's 1 t/m 6 en 10 hadden betrekking op het EK voetbal van dat jaar, programma's 8 en 9 op de Olympische Spelen (beide over het hockeytoernooi, programma 8 betrof de huldiging van het dameshockey-team). De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat die situatie in oneven jaren anders is. Zo is het meest bekeken programma in 2013 (het jaar van de troonopvolging!) de finale van het Eurosongfestival (met voor Nederland Anouk). In dat jaar staat er maar één sportprogramma in de top 10 (Eredivisie, op 6). In 2011 worden de lijsten gedomineerd door uitzendingen van *The Voice of Holland* (5x). Zie verder www.kijkonderzoek.nl.
- 4 De uitzondering op die regel is als zich in de sport een incident voordoet, zoals bijna anderhalf jaar geleden de dood van grensrechter Richard Nieuwenhuizen. Sport frustreert mensen, brengt teleurstelling, haalt mensen uit hun comfortzone. Geheel volgens de 'frustratie-agressie' hypothese werkt dat het uitvechten van onenigheden in de hand, met in december 2012 in Almere de bekende dramatische gevolgen. Ik zal me hier, omwille van de tijd en de ruimte, niet wagen aan een debat over de maatschappelijke waarde van sport. Ik volsta met de constatering van het SCP (Tiessen-Raaphorst et al. 2008) dat de beeldvorming over 'onwenselijke praktijken' in de sport negatiever is dan de werkelijkheid. Dat de pers daar gretig op inzoomt, onderstreept hoe graag mensen zich laten betoveren door sport (en hoe ontgaan ze zijn, ontgoocheld, als de sport ook een schaduwkant blijkt te kennen).
- 5 FESI, de koepelorganisatie van Europese sportfabrikanten schat de omvang van de Europese sportgoederen-industrie op 650.000 banen en 65 miljard euro aan omzet. Zie http://www.fesi-sport.org/index.php?option=com_content&view=article&id=96&catid=132&Itemid=56. Volgens een rapport dat is opgesteld in opdracht van de Europese Commissie, bedraagt de omvang van de Europese sporteconomie (top- en breedtesport) tussen de 112 en 176 miljard euro (afhankelijk van definities; Spea 2012). De bijdrage van sport aan de Europese economie komt daarmee op 1,8 respectievelijk 2,1 procent. De omvang van de economie van de traditionele breedtesport (clubs, accommodaties) wordt in dit rapport geschat op 28 miljard euro.
- 6 De Nederlandse sportsociologie met name, met uitstapjes naar de pedagogiek, de antropologie en de filosofie. Ik onthoud me van benoeming van de literatuur over de lichamelijke opvoeding / het bewegings-onderwijs. Ik realiseer me dat ik daarmee een onderscheid herbevestig dat er in de praktijk steeds minder toe doet. Met dit overzicht heb ik niet de pretentie om alomvattend te zijn. Mijn bedoeling is vooral om de ontwikkeling van de (Nederlandse) sportsociologie te schetsen (en werken die deze ontwikkeling in mijn ogen karakteriseren).

- 7 Voor een overzicht van de geschiedenis van het vrijetijdsonderzoek en een adequate situering van het toenmalige CBS-onderzoek – in een tijd dat de overheid een ‘Register van onmaatschappelijkheidsonderzoek’ bijhield – zie Beckers en Mommaas 1991. Zie verder ook Crum 1978 en Pouw 1999.
- 8 Alle promoveren aan de universiteit van Leuven tot doctor in de lichamelijke opvoeding. Van Zijll, destijds directeur van NOC en later algemeen secretaris van NSF, promoveert op de werken van Pierre de Coubertin en de betekenis van de Olympische beweging ‘voor de sportbeoefening’. Rijsdorp gaat in op het ontstaan van sport naast het spel (ref. Huizinga). De Heer, later directeur van NOC * NSF, analyseert in 1969 de ‘kenmerken, de grenzen en de mogelijkheden van jeugdsport’.
- 9 Sport ressorteerde daarvoor onder het ministerie van OKW, Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, een situatie waarin in 1965 een einde komt als sport naar ‘CRM’ verhuist.
- 10 De Vrije Universiteit Brussel, de Universiteit Utrecht en de toenmalige Katholieke Universiteit Brabant.
- 11 Zie <http://www.sportdeelname.nl/methodieken/rso.html>. Op het vlak van het bewegen vinden soortgelijke discussies plaats, hetgeen in 1999 uitmondt in een Nederlandse Norm Gezond Bewegen NNGB (Kemper et al. 1999).
- 12 Ik ga in deze rede voorbij aan het gedetailleerd bespreken van de inhoud van genoemde nota’s alsmede van alle (uitvoerings-)nota’s met vergelijkbare strekkingen die óók zijn verschenen. Ik volsta hier met te constateren dat zowel de rijksoverheid als sportkoepel NOC * NSF nastreven dat burgers meer sporten en bewegen, al variëren de formele bewoordingen waarin een en ander wordt geuit, de exacte doelen die worden nagestreefd en de wijze waarop men dit doel hoopt te bereiken. Ik stel vast dat het beleid de afgelopen jaren de nodige veranderingen heeft doorgemaakt, maar dat als constante valt te benoemen dat de overheid via overwegend tijdelijke regelingen bonden, gemeenten, koepelorganisaties en sportaanbieders stimuleert om op dit vlak actief te zijn. De rijksoverheid treedt coördinerend op, stelt middelen beschikbaar en draagt zorg voor kennisontwikkeling. NOC * NSF fungeert daarbij als beleidspartner, als aanjager van zijn eigen achterban (bonden, verenigingen) en als spreekbuis voor de sector. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor sportaccommodaties en verenigingsondersteuning. Voor een meer uitgebreid overzicht, zie Breedveld et al. 2011, het beleidshoofdstuk in de diverse *Rapportages Sport* of de diverse edities van het *Jaarboek Sport en Strategie* van het Mulier Instituut.
- 13 Een plan waarvoor de kiem werd gelegd tijdens de Olympische Spelen van Athene in 2004, dat rijpte tijdens de Winterspelen van 2006 in Turijn, en dat uiteindelijk breed werd omarmd in 2009. In 2012 werd het plan in de ijskast gezet, nadat in het regeerakkoord van Rutte II was opgenomen dat het kabinet niet meer ambieerde om Olympische Spelen naar Nederland te halen. Zie voor meer details Breedveld 2013.
- 14 Tot een van de voornaamste accentverschuivingen in het sportbeleid behoort het feit dat de rijksoverheid nu ook actief topsport ondersteunt. De fusie tussen NOC en NSF, in 1993, is hierin belangrijk geweest.
- 15 Beide reeksen lopen nog steeds. Van het ‘Tendrapport’ verschenen opvolgers in 1999, 2002, 2004, 2007, 2008, 2010 en 2013, van de *Rapportage Sport* in 2006, 2008 en 2010. Van beide worden nieuwe publicaties voorzien in respectievelijk 2015 en 2014.
- 16 In dat opzicht zijn ook nog vermeldenswaard de leerstoel Sporteconomie die Ruud Koning sinds 2004 bekleedt, en de leerstoel Sportgeschiedenis die Theo Stevens aan de VU bekleedde (2004-2009). Anno 2014 zijn er 34 (bijzondere) hoogleraren die zich stelselmatig met sport bezig houden (niet alleen sociaal-wetenschappelijk). Bij 13 leerstoelen wordt er in de naamgeving verwezen naar sport. Verder houden 22 lectoren zich bezig met sport. Zie voor een overzicht tot en met 2013, Breedveld 2013.

- 17 Antonissen en Boessenkool 1998, Pouw 1999, Buisman 2002, Elling 2002, Scheerder 2003, Steenbergen 2004, Rutten 2007, Van der Meulen 2007, Spaaij 2007, Claringbould 2008, Van Tuyckom 2010, Van 't Verlaat 2010, Van Sterkenburg 2011, Vos 2012, Lucassen 2012, Salome 2012, Baar 2012. In dat rijtje mogen proefschriften over bewegingsonderwijs niet ontbreken (Timmers 2004, Stegeman 2005, Bax 2010), evenmin als aan sociale wetenschappen refererende proefschriften uit de bewegingswetenschappen (Collard 2010, Jonker 2011).
- 18 Die voorzichtigheid is al terug te vinden als het SCP in 1984 onderzoek doet naar sport, en concludeert dat 'voor de bevolking als geheel, het huidige niveau van de sportbeoefening overziende, de vraag kan worden gesteld of een verdere stimulering van participatie nog zinvol is' (Schoonderwoerd 1984:26). Zie verder bijvoorbeeld ook Elling 2011.
- 19 Zie ook de reeks publicaties op basis van het 'Verenigingspanel' van het Mulier Instituut (http://www.mulierinstituut.nl/projecten/monitoringprojecten/verenigingsmonitor_panel.html).
- 20 Geïnteresseerden zij hiervoor verwezen naar de 'Fitnessmonitor' van het Mulier Instituut <http://www.mulierinstituut.nl/projecten/monitoringprojecten/fitnessmonitor.html>.
- 21 Zie Van Bottenburg et al. 2003. Later volgen nog metingen in 2009 en 2012.
- 22 Dag van het Sportonderzoek. De eerste 'DSO' vindt op 7 oktober 2010 plaats aan het dan net nieuwe Universitaire Sportcentrum van de UvA. Zie <http://www.mulierinstituut.nl/actueel/evenementen/dag-van-het-sportonderzoek.html>.
- 23 Zie <http://onderzoeksprogrammasport.com/>.
- 24 In academische kringen spreekt men van het kapitaal van de sport (Van Bottenburg 2006).
- 25 Het aandeel sport binnen het totale beweegpatroon bedroeg in 2010/2011 5,5 procent (7,5 procent als gekeken wordt naar matig en zwaar intensief bewegen en 18 procent als alleen gekeken wordt naar het 'zware' bewegen) (Hildebrandt et al. 2013 – cijfers voor de volwassen bevolking). In 2005 sportte 2,6 procent van de bevolking voldoende om op basis van sport alleen te voldoen aan de Nederlandse Norm Gezond Bewegen (Tiessen-Raaphorst et al. 2007; in 2000 lag dat aandeel op 1,2 procent, Breedveld 2002). Zie ook Hoekman en Breedveld 2008.
- 26 Bijvoorbeeld: Kamphorst en Spruijt 1983, Breedveld 2006, Kraaykamp et al. 2013, Tiessen-Raaphorst et al. 2014.
- 27 De cijfers in de figuur komen uit drie verschillende statistieken. Niet uit te sluiten valt dat verschillen in steekproeven en definities debet zijn aan een deel van de geconstateerde verschillen. Zo werden de gegevens voor het CBS-onderzoek verzameld 'voor en na de Pinksterweek' (CBS 1964), werden de gegevens voor de SCP onderzoeken traditioneel in het najaar verzameld en is Obin een 'jaar rond' onderzoek. Voor alle bronnen geldt dat, anders dan tegenwoordig gebruikelijk, geen ondergrens is gehanteerd. Hantering van een ondergrens van 12 keer per jaar doet de sportdeelname bij de Obin onderzoeken zo'n 6-8 procentpunten lager uitkomen. Alle reeksen maken gebruik van toonbladen. Voor het CBS-onderzoek was gebruik gemaakt van 4.382 adressen, waarvan het 'in 301 gevallen niet tot een resultaat kwam' (respons 93 procent). Voor de reeks AVO-onderzoeken is gebruik gemaakt van de deelnamecijfers exclusief fietsen en wandelen. Cijfers inclusief fietsen en wandelen doen de sportdeelname 4-7 procent stijgen. Met dank aan Ine Pulles en Remko van den Dool voor de bewerking op respectievelijk de OBIN-data en de AVO-data. Voor meer informatie over de (substantiële) effecten van onderzoeksopzetten op cijfers over sportdeelname, zie Breedveld en Tiessen-Raaphorst 2009.
- 28 De stijging in de sportdeelname tussen 2003 en 2006 is waarschijnlijk het gevolg van een verschil in methodologie tussen de achterliggende onderzoeken (AVO versus OBIN).

- 29 Mannen nemen nog wel vaker deel aan sportwedstrijden, kijken vaker naar sport en participeren vaker in sportbesturen (Elling 2002). Daarnaast zijn er nog duidelijke genderverschillen in de takken van sport die mannen en vrouwen beoefenen (zie o.a. Breedveld en Tiessen-Raaphorst 2006).
- 30 Zie Collard en Pulles 2014 voor cijfers over 'wekelijks' en 'maandelijks' sporten.
- 31 Miermans (1955:247-249) becijferde dat in 1954 994.000 Nederlanders, 12,7 procent van de 10-60 jarigen, lid was van een sportvereniging (1945 8,3 procent, 1920 3 procent en 1900 0,8 procent). 32 Procent daarvan was lid van een voetbalvereniging, 24% van een turnvereniging, 3,5% van een korfbalvereniging en de rest was lid van verenigingen in andere, kleinere takken van sport.
- 32 Die zorgen bestaan al lang. Als in 1976 een groot onderzoek gepresenteerd wordt naar de behoefte aan sportonderzoek, dan is onderzoek naar 'het bestaansrecht van de sportvereniging' een van de thema's. Tot de andere thema's behoren onder andere 'spelverruwing', 'de relatie tussen sportbeoefening en gezondheid' en 'optimalisering van het gebruik van sportaccommodaties' (Jacobs en Kamphorst 1976:134-136 – zie ook CBS 1965, waarin gesproken wordt over 'verenigingsmoeheid').
- 33 Met dank aan de komst van 400 meter kunstijsbanen, zoals in 1961 de Jaap Eden ijsbaan, en indoor skihalles, zoals in 1995 in Rucphen (Salomé 2012).
- 34 De operationalisatie van 'maandelijks' is minimaal twaalf keer per jaar aan sport doen, van 'wekelijks' is minimaal veertig keer per jaar sporten. Toen het CBS in de jaren vijftig het deelnemen aan sport begon te meten, werden geen ondergrenzen gehanteerd. De vraag was simpelweg: 'Beoefent u zelf actief een of meer sporten'. Daarbij kon men voor vier sporten aangeven of dat ja/nee het geval was (CBS 1964:32). De norm van twaalf keer per jaar stamt uit de onderzoeken van het ITS. Ook toen was deze ondergrens onderwerp van discussie (Prinssen en Kropman 1992: 79). Desalniettemin werd een ondergrens van twaalf keer per jaar sporten herbevestigd in de RSO-richtlijn van 2000. De norm van veertig keer is (nog) niet formeel verankerd in een richtlijn, maar wordt al een aantal jaar bepleit (zie Tiessen et al. 2010). Zo bezien worden de normen om als sporter te kunnen worden aangemerkt steeds strenger (zie Gratton et al. 2013 voor de situatie in het Verenigd Koninkrijk).
- 35 Zo gaf in 2008 in een groot bevolkingsonderzoek 88 procent van de Nederlanders aan het er (helemaal) mee eens te zijn dat geld en aandacht voor de topsport niet ten koste mag gaan van de breedtesport (Van den Dool et al. 2009). Recent nog spraken burgers uit dat ze schoolzwemmen belangrijker achten dan topsportevenementen (Hoekman en Tiessen-Raaphorst 2014).
- 36 Dat kinderen tijdens de puberteit zich afwenden van de sport is geen recente kwestie (zie Breedveld en Tiessen-Raaphorst 2006). Die uitval valt goed te begrijpen is en ook niet per se negatief. Middelbare scholieren hebben op die leeftijd al een hele sportcarrière achter de rug. Hun hele basisschoolleeftijd is ze door hun opvoeders aangedragen dat sport goed voor ze is. Het lijkt me dan ook allerm minst een wonder dat ze, aangekomen op een leeftijd waarin ze gestimuleerd worden eigen keuzes te maken, en waarin ze kwetsbaar en onzeker zijn ten aanzien van hun lichamelijkeheid, zich afwenden van de sport. Veel belangrijker dan de vraag waarom middelbare scholieren uitvallen uit de sport lijkt me de vraag hoe condities kunnen worden geschapen zodat die uitvallers later, als hun hormonen zijn uitgeraasd en hun zelfbeeld weer is opgekalefaterd, terugkomen bij de sportieve hobby's waar ze daarvoor zoveel plezier aan beleefden.

- 37 De cijfers in de figuur betreffen uitkomsten uit bivariate analyses. Multivariate analyses, uitgevoerd op de data van 1983 t/m 2013 en waarbij werd gecorrigeerd voor de invloed van sekse, leeftijd, werkzaamheid en inkomensniveau, geven aan dat de verklarende kracht van het opleidingsniveau in die periode constant blijft (beta 0,13 in 1983, en 0,16/0,17 in alle andere jaren). De invloed van leeftijd wordt in deze periode wel steeds kleiner, die van inkomen schommelt rond de 0,10. Vergelijkbare analyses voor het wekelijks sporten geven geen wezenlijk ander beeld te zien. Met dank aan Ine Pulles voor de analyses op de OBIN bestanden.
- 38 Cijfers van Miermans (1955:247-249) van voor die tijd wijzen wel op een andere ontwikkeling. Miermans stelde vast dat van de voetballers in de periode kort na de Tweede Wereldoorlog 83 procent afkomstig was uit een 'volksmilieu', 11 procent uit de 'betere middenstand' en 6 procent uit de 'betere milieus'. Voor het tijdvak 1894-1905 waren die cijfers respectievelijk 1 procent, 3 procent en 96 procent (ibid: 252).
- 39 Daarmee raakt dit thema dus niet alleen aan de 'ongelijkheidsvraag' maar ook aan de 'cohesievraag'.
- 40 Met name onder eerste generatie etnische minderheden en onder (Turkse en Marokkaanse) vrouwen, zie onder andere Breedveld 2006 en Tiessen-Raaphorst et al. 2014.
- 41 Daarmee is niet gezegd dat topsport geen betekenis heeft voor het sportbeleid. De betekenis van investeringen in topsport en topsportevenementen is vooral gelegen in het vergroten van het organiserend vermogen van de sport. Topsportsucces en succesvolle sportevenementen genereren media-aandacht en daarmee sponsors, politieke interesse en budgetten. Bovendien geven ze elan en perspectief aan de sport zelf. Dat biedt kansen om op voort te bouwen, bijvoorbeeld voor een overheid die zaken wil doen met de sport en de sport vraagt om zich ook te interesseren voor maatschappelijke thema's.
- 42 Zoals judo, dat in 1964 profiteerde toen judo voor het eerst op het programma stond van de Olympische Spelen, en Anton Geesink het goud wegkaapte voor de verbouwde neuzen van zijn Japanse gastheren.
- 43 Dat ik me daarbij nog altijd verbaas over de jongens en meisjes die binnen hardlopen, in het Universitair Sportcentrum, onder kunstlicht en op lopende banden - terwijl buiten de zon schijnt, het bos geurt en ja de vogeltjes fluiten - zie ik als waarschuwing om me als wetenschapper te blijven distantiëren van mijn eigen vooringenomen standpunten. Zie verder over fitness als werk, Elshout en Velthuis 2013.
- 44 Populair is tegenwoordig de terminologie 'sociaal-ecologische modellen', waarmee wordt gedaan op modellen die verklarende factoren van verschillende niveaus integreren (Van Tuycokom 2011, Elling 2011, Prins 2012, Tiessen-Raaphorst et al. 2014).
- 45 Onder andere: Vereniging Sport en Gemeenten, Nederlands Instituut voor Sport en Bewegen, Mulier Instituut.
- 46 Measure is een netwerk van Europese sportdeelname-onderzoekers dat in 2010 is opgericht door het Mulier Instituut en door de KU Leuven. Het netwerk is losjes verbonden met de EASS, de *European Association for Sport Sociology*. Zie <http://www.measuresport.eu/news>.
- 47 Zie Wisse et al. 2009 en Frelie en Breedveld 2010 hoe (voor respectievelijk de thema's zwemvaardigheid en sportdeelname onder minderheden) met gebruik van (bestaande) data beleidseffectiviteit empirisch kan worden onderbouwd. Zie ook de database die door Sport England is ontwikkeld, <http://www.sportengland.org/research/benefits-of-sport/the-value-of-sport-monitor/>

LITERATUUR

- Antonissen, A. en J. Boessenkool (1998). *Betekenenissen van besturen. Variaties in bestuurlijk handelen in amateursportorganisaties*. Utrecht: ISOR (proefschrift).
- Beckers, T. & H. Mommaas (1991). *Het vraagstuk van den vrije tijd : 60 jaar onderzoek naar vrijetijd*. Leiden/ Antwerpen: Stenfert Kroese Uitgevers.
- Baar, P. (2012). *Peer aggression and victimization in Dutch elementary schools and sports clubs : prevalence, stability, and approach across different contexts*. Utrecht: Utrecht University (proefschrift).
- Baeten, S. (2013). *Empirical studies in the Measurement of Socio-economic Inequality in Health*. Rotterdam: Erasmus Universiteit (proefschrift).
- Bax, H. (2010). *De samenleving over de kwaliteit van bewegen & sport op school : een spiegel voor de vakwereld*. Zeist: Jan Luiting Fonds (proefschrift).
- Berg, E. van den & A. Tiessen-Raaphorst (2010). Doe-het-zelf in de sport: informele groepen in de sportloopbaan. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan & K. Breedveld, *Rapportage Sport 2010*, 189-203. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boessenkool, J., J. Lucassen, M. Waardenburg & F. Kemper (2011). *Sportverenigingen: tussen tradities en ambities*. Nieuwegein/ 's-Hertogenbosch: Arko Sports Media / W.J.H. Mulier Instituut.
- Bottenburg, M. van (1994). *Verborgen competitie : over de uiteenlopende populariteit van sporten*. Amsterdam: Bert Bakker (proefschrift).
- Bottenburg, M. van & C. Broër (1996). *Afstemming van vraag en aanbod op de sportinformatiemarkt*. Amsterdam: Diopter.
- Bottenburg, M. & K. Schuyt (1996). *De maatschappelijke betekenis van sport*. Arnhem: NOC*NSF.
- Bottenburg, M. van & S. Smit (2000). *Richtlijn sportdeelname-onderzoek (RSO) : definitief basis- en startdocument*. Den Bosch: Diopter - Janssens & Van Bottenburg bv.
- Bottenburg, M. van, C. Roques & S. Smit (2003). *Ontwikkelingen in het topsportklimaat in Nederland (1998-2002). Verslag van de 1-meting (2002) en vergelijking met de 0-meting (1998) van het topsportklimaat*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Bottenburg, M. van (2006). *Het kapitaal van de sport*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Bottenburg, M. van, A. Elling, P. Hover, S. Brinkhof & D. Romijn (2012). *De maatschappelijke betekenis van topsport : literatuurstudie in opdracht van het ministerie van vws*. Nieuwegein: Arko Sports Media.
- Breedveld, K. (1993). Blijft de vrijetijd het spook van de sociologie? In: *Vrijetijdstudies* 11(4), 73-78.
- Breedveld, K. (2002). Gezond bewegen vanuit tijdsbestedingsperspectief. In: W. Ooijendijk, V. Hildebrandt & M. Stiggelbout, *Trendrapport Bewegen en Gezondheid 2000/2001*, 63-72. Hoofddorp: TNO Arbeid.
- Breedveld, K. (2003a). Hoofdstuk 12. Samenvatting en reflectie. In: *Rapportage Sport 2003*. (Ed: Breedveld, K.), 315-340. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. (2003b). Hoofdstuk 10. Sport en cohesie. De relatie tussen sportdeelname en sociaal kapitaal. In: *Rapportage Sport 2003*, 247-284 (Ed: Breedveld, K.). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. (2006). Hoofdstuk 12. Verschillen in sportdeelname. In: K. Breedveld & A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2006*, 299-321. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K. & A. Tiessen-Raaphorst (2006). Hoofdstuk 4. Beoefening. In: K. Breedveld en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2006*, 82-106. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Breedveld, K. & A. Tiessen-Raaphorst (red.) (2009). *Sporten gemeten*. Den Haag / 's-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Breedveld, K., D. Romijn & A. Cevaal (2009). *Scoren op het Cruyff Court, winnen in de wijk. Een studie naar het gebruik en de effecten van moderne trapveldjes*, Nieuwegein / 's-Hertogenbosch: Arko Sports Media / W.J.H. Mulier Instituut.
- Breedveld, K., G. Molleman, F. Smits & N. Reijgersberg (2010). *Kennisagenda Sport 2011-2016*. 's-Hertogenbosch / Den Haag: W.J.H. Mulier Instituut / ZonMw.
- Breedveld, K. H. van der Poel, M. de Jong & D. Collard (2011). *Beleidsdoorlichting Sport. Hoofdrapport*, 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Breedveld, K. & S. Mulleneers (2011). Geen tijd: smoes of realiteit? In A. Elling & F. Kemper (red.) *'Het kost veel tijd en je wordt er moe van'. Verklaringen voor sportdeelname en inzichten in de leefwereld van niet-sporters*, 57-73. Nieuwegein / 's-Hertogenbosch: Arko Sports Media / W.J.H. Mulier Instituut.
- Breedveld, K., H. van der Poel & A. Elling (2012). 10 jaar sportonderzoek en -beleid : *essay ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Mulier Instituut*. Utrecht / Nieuwegein: Mulier Instituut / Arko Sports Media.
- Breedveld, K. (2013). 2012/2013, hoge pieken, diepe dalen. Terugblik op een bewogen sportjaar. In: K. Breedveld, M. de Jong & S. de Groot, *Jaarboek Sport&Strategie 2012/2013*. Utrecht / Nieuwegein: Mulier Instituut / Arko Sports Media.
- Breedveld, K., J. Scheerder & J. Borgers (2014). Running across Europe: changes, challenges and the way forward. In: J. Scheerder & K. Breedveld, *Running across Europe*. Basingstoke UK: Palgrave Macmillan (in preparation).
- Brug, J., P. van Assema & L. Lechner (2010). *Gezondheidsvoorlichting en gedragsverandering. Een planmatige aanpak*. Assen: Van Gorcum.
- Buisman, A. (2002). *Jeugdsport en fair play in het Nederlandse sportbeleid van de jaren negentig*. Amsterdam: SWP (proefschrift).
- Cate, A. ten, T. Huijts & G. Kraaykamp (2013). Intergenerationele overdracht van risicogedrag. Rookgedrag, alcoholgebruik en ongezonde eetgewoonten van ouders en hun volwassen kinderen. In *Mens en Maatschappij* (88-2), 150-176.
- CBS (1952). *Onderwijs in lichaams oefeningen bij het lager onderwijs en voortgezet onderwijs 1951/'52*. Utrecht / Den Haag: W. de Haan N.V. / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (1959). *De sportaccommodatie in Nederland 1 september 1959*. Zeist / Den Haag: W. de Haan N.V. / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (1964). *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963. Deel 4, sportbeoefening zomer 1963*. Zeist / Den Haag: W. de Haan N.V. / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (1965). *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-1963. Deel 7, verenigingsleven zomer 1963*. Zeist / Den Haag: W. de Haan N.V. / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (1998). *Sport in Nederland 1998*. Voorburg / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2013). *Sport in beeld : de bijdrage van sport aan de Nederlandse economie in 2006, 2008 en 2010*. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Claringbould, I. (2008). *Mind the gap: the layered reconstruction of gender in sport related organizations*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut (proefschrift).

- Collard, D. (2010). *iPlay-study : development and evaluation of a school-based physical activity-related injury prevention programme*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam (proefschrift).
- Collard, D. & I. Pulles (2014). *Sportdeelname in Nederland*. OBIN 2006-2013. Utrecht: Mulier Instituut (factsheet).
- Collard, D., M. Chinapaw, E. Verhagen, H. Valkenberg & J. Lucassen (2014). *Fysieke fitheid van basisschool kinderen (10-12 jaar). Factoren geassocieerd met fysieke fitheid*. Utrecht: Mulier Instituut (in voorbereiding).
- Cloïn, M., A. van den Broek, R. van den Dool, J. de Haan, J. de Hart, P. van Houwelingen, A. Tiessen-Raaphorst, N. Sonck & J. Spit (2013). *Met het oog op de tijd : een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau (SCP).
- CRM (1974). *Nota sportbeleid*. Den Haag: ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.
- Crum, B. (1978). *Aan sport georiënteerd bewegingsonderwijs*. Haarlem: De Vrieseborch (proefschrift).
- Crum, B. (1991). *Over versporting van de samenleving : reflecties over bewegingsculturele ontwikkelingen met het oog op sportbeleid*. Rijswijk: Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur.
- Derks, M. (2000). *Bezielde beweging : 50 jaar Thomas van Aquino, katholieke vereniging van docenten lichamelijke opvoeding (1950 - 2000)*. Zeist: Jan Luiting Fonds.
- Dool, R., van den, A. Elling & R. Hoekman (2009). *SportersMonitor 2008 : een beschrijving van actuele sportissues*. Nieuwegein / 's-Hertogenbosch: Arko Sports Media / W.J.H. Mulier Instituut.
- Duyvendak, J. & M. Hurenkamp (2004). *Kiezen voor de kudde : lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep.
- Elling, A. (1998). *Onderzoeksprogramma Waarden en Normen in de sport II*. Arnhem: NOC*NSF.
- Elling, A. (2002). *Ze zijn er [niet] voor gebouwd : in- en uitsluiting in de sport naar sekse en etniciteit*. Nieuwegein: Arko Sports Media (proefschrift).
- Elling, A. (2011). Inleiding. In A. Elling & F. Kemper (red.). *'Het kost veel tijd en je wordt er moe van'. Verklaringen voor sportdeelname en inzichten in de leefwereld van niet-sporters*, 13-26. Nieuwegein / 's-Hertogenbosch: Arko Sports Media / W.J.H. Mulier Instituut.
- Elshout, J. & O. Velthuis (2013). De protestantse ethiek van fitness. Een kwalitatief onderzoek naar de motivatie van hoogopgeleide fitnessbeoefenaars in Amsterdam. In: *Sociologie* (9-2), 111-128.
- Frelie, M. & K. Breedveld (2010). *Meedoen alle jeugd door sport : 2-meting 2009*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Gesthuizen, M., T. Huijts & G. Kraaykamp (2011). De gezondheidskloof tussen lager en hoger opgeleiden. Verschillen tussen landen verklaard door overheidsuitgaven in de gezondheidszorg en arbeidsmarktomstandigheden. In *Mens en Maatschappij* (86-2), 157-180.
- Gratton, C., P. Taylor & N. Rowe (2013). UK: England. In: Hallmann, K. & K. Petry (2013). *Comparative sport development. Systems, participation and public policy*, 167-180. New York: Springer.
- Haan, J., de & K. Breedveld (2000). *Trends in determinanten in de sport. eerste resultaten uit het AVO 1999*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Haan, J. de (2013). De eenheid van de Nederlandse sociologie. In: *Mens en Maatschappij* (88-4), 346-349.
- Haar, M., ter (2014). *Communiceren en improviseren. Omgaan met dynamiek en complexiteit bij de ontwikkeling en implementatie van een gezondheidsinterventie*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (proefschrift).
- Hallmann, K. & K. Petry (2013). *Comparative sport development. Systems, participation and public policy*. New York: Springer.

- Heer, W., de (1969). *Jeugdsport in Nederland*. Utrecht: Jan Luiting Fonds (proefschrift).
- Hendriksen, T. & I. Hoogwerf (2013). *Sportersmonitor 2012*. Dongen / Arnhem: GfK / NOC*NSF.
- Heijden, A. von, R. van den Dool, L. van Lindert & K. Breedveld (2013). *(On)beperkt sportief 2013 : monitor sport- en beweegdeelname van mensen met een handicap*. Utrecht /Nieuwegein: Mulier Instituut /Arko Sports Media.
- Heuvel, M. van den & H. van der Poel (1999). *Sport in Nederland : een beleidsgerichte toekomstverkenning*. Tilburg: Tiburg University Press.
- Hildebrandt, V., C. Bernaards, A. Chorus & H. Hofstetter (2013). Bewegen in Nederland 2000-2011. In: V. Hildebrandt, C. Bernaards en J. Stubbe, *Tendrapport Bewegen en Gezondheid 2010/2011*, 9-50. Leiden: TNO.
- Hoekman, R. & K. Breedveld (2008). Bewegen en sport. In: V. Hildebrandt, W. Ooijendijk & M. Hopman-Rock, *Tendrapport bewegen en gezondheid 2006-2007*, 129-148. Leiden: TNO Kwaliteit van Leven.
- Hoekman, R., F. Knol & H. van der Poel (2010). Ruimte en accommodaties voor sport. In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan & K. Breedveld, *Rapportage Sport 2010*, 204-218. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hoekman, R., K. Breedveld. & J. Scheerder (2011). Special Issue on Sports participation in Europe (eds). *European Journal for Sport and Society*, 8/1+2.
- Hoekman, R. , J. Straatmeijer & W. de Boer (2013a). *Sport en recessie 2013 : doorwerking economische recessie op sportbeleid, sportorganisaties en sportdeelname*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Hoekman, R. K. Hoenderkamp & H. van der Poel (2013b). *Sportaccommodaties*. Utrecht / Nieuwegein: Mulier Instituut / Arko Sports Media.
- Hoekman, R. & A. Tiessen-Raaphorst (2014). *Sport en GR2014 : burgers over lokale sportstandpunten en sportbeleid*. Utrecht / Den Haag: Mulier Instituut / Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Houten, J. van & R. Hermen (2012). *Nieuwe levensfase, nieuwe sport? De invloed van belangrijke levensgebeurtenissen op sportparticipatie gedurende de levensloop*. Nijmegen: master thesis sociologie Radboud Universiteit.
- Hover, P., D. Romijn, & K. Breedveld (2010). *Sportdeelname in cross nationaal perspectief. Benchmark sportdeelname op basis van de Eurobarometer 2010 en het International Social Survey Programme 2007*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Hover, P., J. Straatmeijer, D. Romijn & K. Breedveld (2013). *The story of London 2012 : de maatschappelijke betekenis van de Olympische en Paralympische Spelen 2012*. Utrecht / Nieuwegein: Mulier Instituut / Arko Sports Media.
- Huizinga, J. (1938). *Homo Ludens : proeve ener bepaling van het spelelement der cultuur*. Amsterdam: Contact.
- IHRSA (2012). *The IHRSA Global Report 2012. The state of the health club industry*. Boston: International Health, Racquet & Sportsclub Association.
- Jacobs, H. & T. Kamphorst (1976). *Onderzoekswensen op sportgebied*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Janssens, J., A. Elling & J. van Kalmthout (2003). *Het gaat om de sport : een onderzoek naar de sportdeelname van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen*. 's Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Jonker, L. (2011). *Self-regulation in sport and education. Important for sport expertise and academic achievement for elite youth athletes*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen (proefschrift).
- Kamphorst, T. & E. Spruijt (1983). *Vrijetijdsgedrag in het perspectief van socialisatie : een empirisch onderzoek naar samenhang tussen aspecten van socialisatieprocessen op de leeftijd van 5 tot en met 10 jaar en vrijetijdsgedrag op de leeftijd van 25 tot en met 30 jaar*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht (proefschrift).

- Kemper, H. et al. (1999). De Nederlandse Norm Gezond Bewegen. In: V. Hildebrandt, W. Ooijendijk & M. Stiggelbout, *Trendrapport Bewegen en Gezondheid 1998/1999*, 11-22. Hoofddorp / Lelystad: TNO / Koninklijke Vermande.
- Kesenne, S. (2011). Hebben niet-sporters te weinig geld of te weinig tijd. In A. Elling & F. Kemper (red.) *'Het kost veel tijd en je wordt er moe van'. Verklaringen voor sportdeelname en inzichten in de leefwereld van niet-sporters*, 75-82. Nieuwegein/ 's-Hertogenbosch: Arko Sports Media/ W.J.H. Mulier Instituut.
- Knoppers, A. (2006). *Wat brengt sport teweeg?* Zeist: Jan Luiting Fonds.
- Kraaykamp, G. (1993). *Over lezen gesproken. Een studie naar sociale differentiatie in leesgedrag*. Amsterdam: Thesis Publishers (proefschrift).
- Kraaykamp, G., M. Oldenkamp & K. Breedveld (2013). Starting a sport in the Netherlands: A life-course analysis of the effects of individual, parental and partner characteristics. In: *International Review for the Sociology of Sport* (48-2), 153-170.
- Kunnen, R. (2007). Leunstoelliefhebbers. In: A. Elling, K. Breedveld, & R. van der Meulen, *Sport in het kort. Het Nationaal Sport Onderzoek*, 56-57. 's-Hertogenbosch / Nieuwegein: WJH Mulier Instituut / Arko Sports Media.
- Lucassen, J. (1994). *Waarden en normen in de sport. Beknopte beschrijving van het onderzoeksprogramma*. Arnhem: NOC*NSF.
- Lucassen, J. (2012). *Excellente trainer/coaches voor excellente sport : ontwikkeling en invoering van een kwaliteitsassessment voor sportleiders*. Nieuwegein / Utrecht: Arko Sports Media / Mulier Instituut (proefschrift).
- Lub, V. (2013). *Schoon, heel en werkzaam? Een wetenschappelijke beoordeling van sociale interventies op het terrein van buurtleefbaarheid*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Manders, T. & J. Kropman (1979). *Sportdeelname : wat weten we ervan? Een literatuuroverzicht van de drempels en stimulansen voor sportbeoefening*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Manders, T. & J. Kropman (1982). *Sportbeoefening : drempels en stimulansen : samenvatting*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Manders, T. & J. Kropman (1987). *Sport : ontwikkelingen en kosten : samenvatting : een onderzoek in opdracht van het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur naar de veranderingen in het sportgedrag en naar de kosten van sportdeelname*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociologie.
- Meulen, M. van der, P. van den Bogaardt, C. van Dam, M. Ploegmakers, J. de Smet & P. Wiebes (2002). *Brancherapport welzijn en sport 1998-2001*. Den Haag: Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) / Sdu Uitgevers.
- Meulen, R. van der (2007). *Brug over woelig water: lidmaatschap van sportverenigingen, vriendschappen, kennissenkringen en veralgemeend vertrouwen*. Nijmegen: Ruud van der Meulen (proefschrift).
- Miermans, C. (1955). *Voetbal in Nederland : maatschappelijke en sportieve aspecten*. Assen: Koninklijke Van Gorcum & comp. N.V. (proefschrift).
- Miermans, C. (1959). *Sport in een veranderende wereld : mens en medemens, aspecten der sociale werkelijkheid*. Utrecht/ Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum.
- NOC*NSF (2009). *Olympisch Plan 2028. Heel Nederland naar Olympisch niveau*. Arnhem: NOC*NSF.
- NSF (1970). *Sport 70. Nota uitgebracht door de gehele georganiseerde sport in Nederland*. Leiden: Meander.

- Notten, N., G. Kraaykamp & M. te Grotenhuis (2006). Culturele carrières in verenigingen. Een dynamische analyse van het lidmaatschap van culturele verenigingen. In *Mens en Maatschappij* (82-4), 352-374.
- Notten, N., G. Kraaykamp & R. Koning (2011). Mediaoverdracht in het ouderlijk gezin. De gevolgen van ouderlijke socialisatie voor huidige lees- en televisievoorkeuren. In *Mens en Maatschappij* (86-2), 181-202.
- Pouw, D. (1999). *50 jaar nationaal sportbeleid : van vorming buiten schoolverband tot breedtesport*. Tilburg: Tiburg University Press (proefschrift).
- Prins, R. (2012). *Environmental Influences on Physical Activity among Adolescents: Studies on Determinants and Intervention Strategies*. Rotterdam: Erasmus Universiteit (proefschrift).
- Prinssen, J. & J. Kropman (1992). *Sportdeelname in Nederland : continuïteit en veranderingen in de deelname tussen 1978 en 1990*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Reijgersberg, N., H. van der Werff & J. Lucassen (2013). *Nulmeting bewegingsonderwijs : onderzoek naar de organisatie van het bewegingsonderwijs in het primair onderwijs*. Utrecht: Mulier Instituut.
- Rijsdorp, K. (1956). *Sport als jongmenselijke activiteit*. Zeist: Jan Luiting Fonds (proefschrift).
- Rutten, E. (2007). *Education through organized youth sport*. Utrecht: Esther A. Rutten (proefschrift).
- Salome, L. (2012). *Indoorising the outdoors : lifestyle sports revisited*. 's-Hertogenbosch: Uitgeverij boxPress (proefschrift).
- Scheerder, J. (2003). *Gelijke speelvelden? : sociale gelaagdheid van de vrijetijdssport vanuit een sociaal-cultureel veranderingsperspectief*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven (proefschrift).
- Scheerder, J. & K. Breedveld (2004). Incomplete democratization and signs of individualisation. In: *European Journal of Sport and Society* 1 (2), 115-134.
- Schoonderwoerd, L. (1984). *Samenhang van sportvoorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SKO (2013). *Jaarrapport 2012*. Amsterdam: Stichting KijkOnderzoek.
- Spaaij, R. (2007). *Understanding football hooliganism. A comparison of six Western European Football Clubs*. Amsterdam: Vossiuspers (proefschrift).
- Spea (2012). *Study on the contribution of sport to economic growth and employment in the EU. Final report*. Brussels / Vienna: European Commission / SportsEconAustria.
- Steenbergen, J. (2004). *Grenzen aan de sport. Een theoretische analyse van het sportbegrip*. Maarssen: Elsevier (proefschrift).
- Stegeman, H. (2005). *Bewegingsonderwijs: belang en bedoeling*. Zeist: Jan Luiting Fonds (proefschrift).
- Stegeman, H. (2007). Gymjuf of gewone juf? In: A. Elling, K. Breedveld & R. van der Meulen, *Sport in het kort. Het Nationaal Sport Onderzoek*, 18-19. 's-Hertogenbosch / Nieuwegein: WJH Mulier Instituut / Arko Sports Media.
- Sterkenburg, J. van (2011). *Race, ethnicity and the sport media*. Amsterdam: Pallas Publications (proefschrift).
- Stiggelbout, M., V. Hildebrandt & W. Ooijendijk (1997). *Trendrapport bewegen en gezondheid 1996/1997*. Leiden/Amsterdam: TNO-PG/NIA 'TNO.
- Stokvis, R. (1979). *Strijd over sport : organisatorische en ideologische ontwikkelingen*. Deventer: Van Loghum Slaterus (proefschrift).
- Stokvis, R. (2003). *Sport, publiek en de media*. Amsterdam: Aksant.
- Stuij, M. & R. Stokvis (2010). *Alles is mogelijk in de toekomst : de sportmindedness van de Universiteit van Amsterdam*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.

- Stuij, M. & R. Stokvis (2011). Habitusvorming: over de socialisatie van sportgedrag. In: *Sociologische Gids* (7-3), 203-222.
- Stuij, M., E. Wisse, G. van Mossel, J. Lucassen & R. van den Dool (2011). *School, bewegen en sport. Onderzoek naar de relaties tussen de school(omgeving) en het beweeg- en sportgedrag van leerlingen*. 's-Hertogenbosch / Nieuwegein: WJH Mulier Instituut / Arko Sports Media.
- Taks, M. (1994). *Sociale gelaagdheid in de sport : een kwestie van geld of habitus?* Leuven: Onderzoekseenheid Sociaalculturele Kinantropologie (proefschrift).
- Tiessen-Raaphorst, A., E. van Ingen & K. Breedveld (2007). Tijd voor sport en bewegen. In: In: V. Hildebrandt, W. Ooijendijk & M. Hopman-rock, *Tendrapport Bewegen en Gezondheid 2006/2007*, 53-66. Leiden: TNO Kwaliteit van Leven.
- Tiessen-Raaphorst, A., J. Lucassen, R. van den Dool & J. van Kalmthout (2008). *Weinig over de schreef : een onderzoek naar onwenselijk gedrag in de breedtesport*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tiessen-Raaphorst, A., J. de Haan & K. Breedveld (2010). Sport: een leven lang – ook in de toekomst? In: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan & K. Breedveld (red.), *Sport: een leven lang. Rapportage Sport 2010*, 219-231. Den Haag / 's-Hertogenbosch: Sociaal en Cultureel Planbureau / W.J.H. Mulier Instituut.
- Tiessen-Raaphorst, A., R. van den Dool & R. Vogels (2014). *Uitstappers en doorzetters. De persoonlijke en sociale context van sportdeelname en tijdsbesteding aan sport*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Timmers, E. (2004). *'Krachtig' opleiden van vakdocenten bewegingsonderwijs*. Haarlem: De Vriesenborch (proefschrift).
- TNS Opinion and Social (2010). *Sport and physical activity. Special Eurobarometer 334* (72.3). Brussel: TNS Opinion and Social / European Commission.
- Tuyckom, C. van (2011). *Sport for all : fact or fiction? : individual and cross-national differences in sport participation from a European perspective*. Gent: Universiteit van Gent (proefschrift).
- Veldhoven, N. van & L. van Vucht Tjissen (2011). *Fundament onder de Olympische ambities: sectorplan sportonderzoek en -onderwijs 2011-2016*. Arnhem / Deventer: NOC*NSF/ ...daM uitgeverij.
- Verlaat, M. van 't (2010). *Marktgerichte sportbonden: een paradox? Onderzoek naar de achtergronden en gevolgen van de toepassing van een marktbenadering door Nederlandse sportbonden*. Oisterwijk: Uitgeverij BoxPress (proefschrift).
- Vermeulen, J., P. Verweel & E. van Veen (2010). *De Richard Krajicek Foundation maakt het verschil in de buurt*. Utrecht / Den Haag: Bestuurs- en Organisationswetenschappen (USBO) / Richard Krajicek Foundation.
- Vos, S. (2012). *Triangle relationships in mass sport provision : analysing similarities, differences and interorganisational relationships across civic, public and market sectors*. Leuven: KU Leuven (proefschrift).
- vws (1996). *Wat sport beweegt. Contouren en speerpunten voor het sportbeleid van de rijksoverheid*. Rijswijk: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2001). *Sport, bewegen en gezondheid. Naar een actief kabinetsbeleid ter vergroting van de gezondheid door en bij sport en beweging*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2005). *Tijd voor sport. Bewegen, Meedoen, Presteren*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2009). *Uitblinken op alles niveaus. Kabinetsstandpunt bij het Olympisch Plan 2028*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

- Wijker, S. (2013). *(On)gelijk spel? Onderzoek naar opleidingsverschillen en contextuele verschillen in vormen van sportbeoefening in de Europese Unie*. Nijmegen: master thesis sociologie Radboud Universiteit.
- Wippler, R. (1966). *Vrije tijd buiten : de behoeften op het gebied van de openluchtrecreatie in de provincie Groningen*. Groningen: Uitgeverij J. Niemeijer.
- Wippler, R. (1968). *Sociale determinanten van het vrijetijdsgedrag*. Assen: Van Gorcum & Comp. N.V. (proefschrift).
- Wisse, E., A. Elling & R. van den Dool (2009). *Ik wil wel dat mijn kind leert zwemmen : een onderzoek naar de factoren die de zwemvaardigheid beïnvloeden en de rol van allochtone ouders*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- Zijll, W., van (1956). *De Olympische beweging en haar betekenis voor de sportbeoefening*. Leuven: W. van Zijll (proefschrift).

